

Exit Petrus Naghel als Bijbelvertaler?

1. DE PROMOTIE VAN PETRUS NAGHEL TOT BIJBELVERTALER

In de tweede helft van de veertiende eeuw vertaalde een anonieme monnik een omvangrijke reeks Latijnse werken in het Middelnederlands:

- 1 de *Legenda aurea* van Jacobus de Voragine (1358¹),
- 2 een groot aantal boeken van de Latijnse Vulgaatbijbel aangevuld met vertalingen of bewerkingen van de *Historia scholastica* van Petrus Comestor, Maerlants *Spiegel historiael* en *De bello Iudaico* van Flavius Josephus (gedeeltelijk in 1360-1361),
- 3 de *Regula* van Benedictus van Nursia (1373),
- 4 de *Homiliae XL in evangelia* van Gregorius de Grote (1381),
- 5 de *Collationes patrum* van Johannes Cassianus (1383),
- 6 *Lignum vitae* van Bonaventura (1386),
- 7 *Stimulus amoris maior I* (1387),
- 8 *Dialogorum libri IV de vita et miraculis patrum italicorum et de aeternitate animarum* van Gregorius de Grote (1388),
- 9 *Vitaspatrum* boek I en II (*Der vader boec*),
- 10 *Vitaspatrum* boek V en VI (*Der vader collatien*),
- 11 *In laudibus virginis matris* (= *Homiliae IV super Missus est angelus Gabriel*) van Bernardus van Clairvaux,
- 12 *Instructio pie vivendi et superna meditandi* (*Hore dochter*),
- 13 pseudo-Augustinus en pseudo-Beda in Brussel K.B. 1805-08,
- 14 *Compendium theologiae veritatis*,
- 15 *Manuale* (*Sente Augustijns waerde*),
- 16 *Meditationes piissimae de cognitione humanae conditionis* (vóór 1395).

De toeschrijving van de nummers 11 tot en met 16 gebeurde door Katty De Bundel in haar doorwrochte Leuvense dissertatie, die een nieuwe mijlpaal is in het moeizame onderzoek naar de anonieme monnik-vertaler.²

¶ In dit artikel zijn heel veel kritische aantekeningen verwerkt van Geert Claassens, Katty De Bundel, August den Hollander, Youri Desplenter, Erik Kwakkel en de drie referenten van deze bijdrage, waarvoor mijn grootste erkentelijkheid. Ook dank aan Katrien Coun voor de summary.

¹ Gemakshalve neem ik het jaartal waarin een vertaling voltooid werd, maar uiteraard kan de vertaler ook het jaar voordien aan de vertaling gewerkt hebben.

² K. De Bundel, *Van woerde tot woerde oft van synne te sinne. Petrus Naghel en het translatorium van de kartuis te Herne (ca. 1350-1400)*. 2 dln. Leuven, 2009, pp. 417-452. Mijn grote dankbaarheid aan haar adres voor de pdf-files van haar proefschrift!

Voor die anonieme monnik bedacht men destijds de noodnaam *Bijbelvertaler van 1360* en zijn hoofdwerk noemde men de *Bijbelvertaling van 1360*. Omdat hij na 1360-1361 nog een aantal Bijbelboeken vertaalde, wordt nu de term *Hernse Bijbel* gehanteerd voor heel het corpus van door hem vertaalde Bijbelboeken. In samenhang daarmee werd door Geert Claassens op een vergadering van SIG VERBI³ in Antwerpen in april 2013 voorgesteld de oude noodnaam te vervangen door *Hernse Bijbelvertaler*.

Tot 1976 was de gangbare opvatting dat de Hernse Bijbelvertaler een benedictijn uit de abdij van Affligem was. Die lokalisatie was afkomstig van Jan Deschamps in 1964⁴ en werd vanaf 1970 door C.C. de Bruin overgenomen.⁵ In mijn proefschrift uit 1976 bewees ik dat de argumentatie voor een lokalisatie van die Bijbelvertaler in Affligem evenzeer en zelfs met meer recht geldt voor een lokalisatie in het kartuizerklooster in Herne.⁶ In tegenstelling tot C.C. de Bruin,⁷ die onmiddellijk mijn hypothese in ruimere kring bekend maakte, was Jan Deschamps helemaal niet voor mijn interpretatie gewonnen. In onze gesprekken in de handschriftenafdeling van de Koninklijke Bibliotheek in Brussel over de Hernse Bijbelvertaler wees hij me op een volgens hem zwak punt in mijn argumentatie, nl. dat er van diens Bijbelvertaling geen enkel handschrift uit een kartuizerklooster was overgeleverd.

Maar in juni 1984 opende in het stadhuis van Diest de tentoonstelling *De kartuizers en hun klooster te Zelem*. In het derde hoofdstuk van de tentoonstellingscatalogus besprak Jan Deschamps ‘Drie fragmenten van een Middelnederlandse bijbel afkomstig uit het kartuizerklooster te Zelem’. Het waren fragmenten van een handschrift van de Hernse Bijbel dat ooit aan het kartuizerklooster in Zelem toebehoord had en bijgevolg was er nu wel een verband tussen de kartuizers en de Bijbelvertaler. Desondanks stond Jan Deschamps nog altijd twijfelachtig tegenover een lokalisatie van de Bijbelvertaler in het kartuizerklooster van Herne, maar... anderzijds zocht hij wel al naar een naam voor de vertaler uit Herne: “Neemt men aan dat de Bijbelvertaler van 1360 de maten van Henegouwen en Aalst in een glosse heeft vermeld, omdat hij in een in het toenmalige Henegouwen gelegen klooster verblijf hield en uit het land van Aalst afkomstig was, dan moet er in de kartuize van Herne een monnik hebben geleefd, die uit Aalst of het land van Aalst afkomstig was

³ SIG VERBI is de afkorting voor *Special Interest Group Vernacular Bibles*, die in 2014 een geschiedenis van de Bijbelvertalingen in de Lage Landen wil publiceren.

⁴ In *Karel van Hulthem 1764-1832*. Brussel, 1964, pp. 264 en 273.

⁵ C.C. de Bruin, *Het Luikse Diatessaron. Met de engelse vertaling van A.J. Barnouw*. Leiden, 1970, Verzameling van Middelnederlandse Bijbelteksten, kleine reeks, afdeling 1, dl. 1, p. XXI.

⁶ Th. Coun, *De Middelnederlandse vertalingen van de “Regula Sancti Benedicti”*. Een studie gebaseerd op een codicologisch onderzoek van de handschriften, met een tekstuitgave van de oudste Middelnederlandse vertaling. Katholieke Universiteit Leuven, 1976, pp. 336-342.

⁷ C.C. de Bruin, *De Delfse Bijbel in het licht der historie. Inleiding bij de heruitgave A.D. 1977*. Amsterdam – Alphen a.d. Rijn, 1977, ongepagineerd, p. 6; C.C. de Bruin, *Het Oude Testament*. Eerste stuk. Leiden, 1977, Verzameling van Middelnederlandse Bijbelteksten, grote reeks, afdeling 1: Het Oude Testament, p. XI.

en in de jaren 1357-1388 heeft gebloeid. Zulks is het geval met Petrus Naghel, geboren te Aalst, eerst seculier priester, geprofest ca. 1345, prior, overleden in 1395, waarschijnlijk op hoge leeftijd, maar nergens wordt vermeld dat hij zou vertaald of geschreven hebben.”⁸

Toen ik rond 1990 in de Koninklijke Bibliotheek in Brussel handschriften raadpleegde voor een artikel over Vranke Callaert,⁹ vroeg Jan Deschamps of mijn onderzoek naar de Hernse Bijbelvertaler niet naar Petrus Naghel kon georiënteerd worden. Mijn antwoord was dat ik daarvoor geen overtuigende argumenten had. Men zal begrijpen dat ik én verbaasd én nieuwsgierig was toen nadien Mikel Kors in een artikel in 2003 er wel in zou geslaagd zijn de Hernse Bijbelvertaler te identificeren als Petrus Naghel.¹⁰ In 2007 heeft hij dat artikel samen met een zevental andere in een boek gebundeld als studies over de Bijbelvertaler Petrus Naghel.¹¹

2. DE ARGUMENTEN VAN MIKEL KORS PRO PETRUS NAGHEL

In het tweede hoofdstuk van zijn hierboven vermelde boek gaat Mikel Kors op zoek naar de identiteit van de Hernse Bijbelvertaler en somt hij de voorwaarden op waaraan een monnik van Herne moet voldoen om tot die Bijbelvertaler te kunnen promoveren:

- 1 *hij moet tussen 1357 en 1388 als vertaler actief kunnen zijn;*
- 2 *afkomstig zijn uit de oostelijke Denderstreek;*
- 3 *iemand van enige renommée zijn.*

Dat verklaart Mikel Kors als volgt: iemand die dertig jaar lang als vertaler actief is geweest, was “van een zodanig intellectueel formaat”, dat hij in de orde functies zal hebben vervuld en zijn sporen in archiefstukken zal hebben nagelaten.¹² In eerste instantie wil ik de derde voorwaarde aan een kritisch onderzoek onderwerpen.

In de kloosterkroniek van het kartuizerklooster *Domus Capellae Beatissimae semper Virginis Mariae in Herne* is een lijst opgenomen van de bewoners in 1390: Anno Domini M^oCCCXC^o fuerunt in hac domo Capellae XVII personae

⁸ F. Hendrickx (red.), *De kartuizers en hun klooster te Zelem. Tentoonstelling ter gelegenheid van het negende eeuwfeest van de Orde 1084-1984*. Diest – Stedelijk Museum 30 juni-30 september 1984. Diest, 1984, Dietsche Cronycke 7, p. 76.

⁹ Th. Coun, ‘Alsoe soudic dat dietschen. Vranke Callaert als vertaler van Latijns geestelijk proza’, in: *Ons Geestelijk Erf* 69 (1995), pp. 26-46.

¹⁰ M. Kors, ‘Die Schenkung einer *Legenda aurea*-Handschrift aus dem 14. Jahrhundert und die Identität des Bijbelvertalers’, in: A. Berteloot, H. van Dijk & J. Hlatky (Hrsg.), «*Een boec dat men te Latine heet Aurea Legenda*». Beiträge zur niederländischen Übersetzung der *Legenda aurea*. Münster/ New York / München / Berlin, 2003, *Niederlande-Studien* 31, pp. 22-23.

¹¹ M. Kors, *De Bijbel voor Ieken. Studies over Petrus Naghel en de historische bijbel van 1361*. Ingeleid door Geert H.M. Claassens. With an English Summary. Leuven, 2007.

¹² M. Kors 2007, p. 21.

albis vestibus indutae. Onder hen komen drie conversen voor, zodat er nog veertien monniken overblijven.¹³ De enige functies die bij die veertien monniken in de lijst van 1390 vermeld worden, zijn prior en procurator. En er is ook nog een lijst van monniken overleden vóór 1390, waarin de functie van vicarius of kapelaan vermeld wordt.¹⁴ Er waren in een kartuizerklooster bijgevolg voor mensen “van een zodanig intellectueel formaat” niet erg veel functies.

Omdat het jongste gedateerde werk van de Hernse Bijbelvertaler op 4 november 1388 voltooid werd, is het hoogst waarschijnlijk dat zijn naam in de lijst van 1390 voorkomt.¹⁵ Indien de Bijbelvertaler de *Legenda aurea* in Herne vertaald heeft,¹⁶ dan moeten we uit die lijst alle personen schrappen die na 1358 zijn ingetreden, nl.¹⁷

- 6 Egidius Tollembeek alias Thollembeek, professie ca. 1365, overleden op 30 maart 1426.¹⁸
- 9 Bartholomeus Clautier, ingetreden ca. 1370. Hij was in Herne o.a. procurator van 1382 tot ca. 1390, kapelaan in de jaren 1426-1427 en overleed op 22 augustus 1427.¹⁹
- 11 Ludolphus van Bomal, alias (de) Bomel, Feye, Feys, de Zantboemel, ingetreden ca. 1390, overleden op 31 oktober 1422.²⁰

In de proloog op zijn vertaling van *Stimulus amoris* in 1387 bekennt de Hernse Bijbelvertaler dat verder vertaalwerk voor hem heel moeilijk wordt, “om dat ic alte out ende cranc ben ende mi mijn sien sere faelgeert”.²¹ Bijgevolg mogen we ook de monniken uitsluiten die ruim na 1400 overleden zijn of die kort vóór 1400 nog functies hebben uitgeoefend, want daartoe was toen de Bijbelvertaler blijkbaar niet meer in staat. Dat geldt voor:

¹³ E. Lamalle (ed.), A. Beeltens & J. Ammonius, *Chronique de la Chartreuse de la Chapelle à Héribert-lez-Enguien*. Louvain, 1932, Bibliothèque de la Revue d'histoire ecclésiastique 8, pp. 19-20.

¹⁴ E. Lamalle, *a.w.*, blz. 17-19.

¹⁵ Indien de Hernse Bijbelvertaler vóór 1390 zou overleden zijn en bijgevolg niet in deze lijst zou voorkomen, dan kan men hem ook niet identificeren met Petrus Naghel, want die overleed op 1 mei 1395.

¹⁶ Theoretisch kan de Hernse Bijbelvertaler na 1358 van een ander kartuizerklooster naar Herne zijn overgegaan. Herne was het oudste kartuizerklooster in Vlaanderen (1314); daarna volgden Brugge (1318), Antwerpen (1323), Zelem (1328), Gent (1328) en Sint-Martens-Lierde (1328). Maar dan zou hij ook niet in 1360 het eerste deel van de Hernse Bijbel in Herne vertaald hebben, want in de proloog van die laatste schrijft hij: “met menigherhande martelien, also die Passionarijs ofte Aurea Legende, die wi hier [cursivering door mij] voertijts te Dietsche uuten Latine maecten, orcondt”. C.C. de Bruin, *Het Oude Testament. Eerste stuk*. Leiden, 1977, p. 2.

¹⁷ De gegevens zijn ontleend aan J. de Grauwe & F. Timmermans, *Prosopographia Cartusiana Belgica Renovata (1314-1796)*. 2 dln. Salzburg, 1999, Analecta Cartusiana, 154.

¹⁸ J. de Grauwe & F. Timmermans, *a.w.*, dl. 1, p. 30.

¹⁹ J. de Grauwe & F. Timmermans, *a.w.*, dl. 1, p. 27.

²⁰ J. de Grauwe & F. Timmermans, *a.w.*, dl. 1, p. 42 en 261.

²¹ C.G.N. de Vooy, ‘Iets over middeleeuwse bijbelvertalingen’, in: *Theologisch tijdschrift* 37 (1903), p. 142.

- 1 Joannes Hoste, alias Heiste, Eiste, was monnik van het kartuizerklooster Genadendal in Brugge, was ooit prior van Herne in de tweede helft van de veertiende eeuw, maar overleed na 1411.²²
- 7 Daniel de Croeck, was procurator in de periode 1395-1397.²³
- 10 Godefridus Fabri overleed op 13 april 1423.²⁴

Verder is er nog een dubieuze monnik. In de lijst van 1390 komt ‘Dominus Ghisbertus’ voor (nr. 13).²⁵ In voetnoot 7 wijst Lamalle erop dat die ook vermeld wordt in de lijst van monniken die na 1390 intraden en vóór 1456 overleden zijn. In die lijst staat: “Dominus Ghisbertus de Lederdam, monachus, iste est idem qui supra”.²⁶ Die laatste was ca. 1390 ingetreden en komt bijgevolg niet in aanmerking als Bijbelvertaler. Het probleem is dat J. de Grauwe en F. Timmermans voor Ghisbertus de Lederdam verwijzen naar de lijst van monniken die na 1390 intraden en niet naar die van 1390,²⁷ m.a.w. zij lijken aan te nemen dat Ghisbertus en Ghisbertus de Lederdam twee verschillende monniken zijn. Anderzijds verwijzen ze in de literatuurlijst naar een passage bij Lamalle, waar vermoed wordt dat beide vermeldingen betrekking hebben op dezelfde persoon.²⁸

Welke monniken komen na deze eliminatie nog in aanmerking en wat weten wij van hen behalve die vermelding in de lijst van 1390?

- 2 Jacobus Naghel, was geboren te Aalst als zoon van Egidius Naghel en Elisabeth, wordt ca. 1370 als procurator vermeld en als monnik in 1386.²⁹
- 3 Petrus Naghel, broer van Jacobus, was eerst seculier geestelijke, trad ca. 1344 in bij de kartuizers van Herne, was van 3 juli 1362 tot 5 mei 1365 prior van het Antwerpse kartuizerklooster en prior van Herne van ca. 1366 tot 1373. Hij overleed op 1 mei 1395.³⁰
- 4 Walterus.³¹
- 5 Joannes vande Vere alias (de) Veris wordt vermeld in 1373, 1390 en 1395 en was procurator ca. 1375.³²
- 8 Joannes Pau alias Par.³³
- 12 Jacobus van Antwerpen.³⁴
- 14 Joannes Koch.³⁵

²² J. de Grauwe & F. Timmermans, *a.w.*, dl. 1, p. 146.

²³ J. de Grauwe & F. Timmermans, *a.w.*, dl. 1, p. 29.

²⁴ J. de Grauwe & F. Timmermans, *a.w.*, dl. 1, p. 32.

²⁵ E. Lamalle (ed.), A. Beeltens & J. Ammonius, *Chronique...*, p. 20.

²⁶ E. Lamalle (ed.), A. Beeltens & J. Ammonius, *Chronique...*, p. 21.

²⁷ J. de Grauwe & F. Timmermans, *a.w.*, dl. 1, p. 32.

²⁸ Namelijk naar E. Lamalle (ed.), A. Beeltens & J. Ammonius, *Chronique...*, p. 56.

²⁹ J. de Grauwe & F. Timmermans, *a.w.*, dl. 1, p. 36.

³⁰ J. de Grauwe & F. Timmermans, *a.w.*, dl. 1, p. 45.

³¹ Ontbreekt bij J. de Grauwe & F. Timmermans, *a.w.*

³² J. de Grauwe & F. Timmermans, *a.w.*, dl. 1, p. 40.

³³ J. de Grauwe & F. Timmermans, *a.w.*, dl. 1, p. 40.

³⁴ J. de Grauwe & F. Timmermans, *a.w.*, dl. 1, p. 35.

³⁵ J. de Grauwe & F. Timmermans, *a.w.*, dl. 1, p. 39.

Uiteindelijk blijven er zeven monniken over, van wie we slechts voor twee over enige biografische gegevens beschikken. Anderzijds is het mogelijk dat er in deze lijst monniken figuren die onmogelijk de Hernse Bijbelvertaler kunnen zijn, omdat ze b.v. na 1358 zijn ingetreden of vanaf 1390 nog functies hebben uitgeoefend, maar van wie ons die gegevens niet zijn overgeleverd.

Wie wordt er in die lijst van 1390 met een functie vermeld: 1. Joannes Hoste, 11. Ludolphus van Bomal, 2. Jacobus Naghel, 3. Petrus Naghel. De eerste twee heb ik hiervoor al geschrapt als kandidaten voor de titel van Hernse Bijbelvertaler. Bijgevolg blijven alleen de gebroeders Naghel over, waarbij Mikel Kors automatisch bij Petrus uitkomt. Maar hoe moeten we Jacobus Naghel beoordelen? Hij wordt nog vermeld in 1386, is uiteraard afkomstig uit de oostelijke Denderstreek en heeft een functie in de orde vervuld. Tenslotte treedt hij als getuige op in een oorkonde uit 1373 in het cartularium van Herne.³⁶ Er zijn bijgevolg twee monniken in Herne die voldoen aan de criteria die Mikel Kors opstelde voor de Bijbelvertaler: Jacobus Naghel en zijn broer Petrus Naghel. Desondanks besluit Mikel Kors: “De enige kartuizer uit Herne die aan dit profiel voldoet, is Petrus Naghel, afkomstig uit Aalst.” Blijkbaar heeft Mikel Kors nog een vierde criterium gehanteerd, maar dat hij niet vermeldt: bij staking van stemmen is de functie van Bijbelvertaler voorbehouden aan de hoogste in rang! Mijn conclusie is: al wie op basis van de argumenten van Mikel Kors van oordeel is dat Petrus Naghel de Hernse Bijbelvertaler is, moet eerst bewijzen dat niet Jacobus Naghel de Bijbelvertaler was!

Omwille van zijn derde criterium moest Mikel Kors automatisch bij de gebroeders Naghel uitkomen. Nu is er een aantal belangrijke auteurs geweest die ook prior waren in een klooster van hun orde. Zowel Joannes Ruusbroec als Jacobus van Gruitrode schreven talrijke werken en waren prior in hun klooster. Die laatste beoefende echter ook een handwerk: hij was boekbinder.³⁷

³⁶ Leuven, Rijksarchief, Kerkelijke archieven van Brabant, 14206/5, folio 66r-66v.

³⁷ De Koninklijke Bibliotheek in Den Haag bezit meerdere handschriften die afkomstig zijn uit het Sint-Agnesklooster in Maaseik, waaronder 73 H 22 en 73 H 24. In het eerste handschrift staat op de rectozijde van het papieren schutblad voorin: “Dit buec heeft ghebonden brueder Jacobus van Gruytroey, arm carthuser by Luyck. Bidt om God voer hom. Ende Christiaen, sijn brueder, heeft dat leder betaelt”. En in het tweede handschrift op de rectozijde van het schutblad voorin in de onderste helft van het blad: “Dit buec heeft ghebonden brueder Jacobus van Gruytroey, arm carthuser by Luyck. Ende Cristiaen, sijn brueder, heeft dat leder betaelt”. K. Stooker & Th. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden. II: Repertorium*. Leuven, 1997, *Miscellanea neerlandica* 16, pp. 277-278. Een derde handschrift dat hij heeft ingebonden, is Brussel, Koninklijke Bibliotheek II 468. P. Verheyden, ‘Limburgsche boekbanden’, in: *Limburg* 26 (1947), pp. 176-184 en J. Deschamps, ‘De lange en de korte redactie van het *Rosarium Jesu et Mariae* van de kartuizer Jacobus van Gruitrode en de Middelnederlandse vertaling van de korte redactie’, in: Chr. de Backer, A.J. Geurts & A.G. Weiler (ed.), *Codex in context. Studies over codicologie, kartuizer-geschiedenis en laatmiddeleeuws geestesleven aangeboden aan Prof. Dr. A. Gruijs*. Nijmegen, 1985, *Nijmeegse codicologische cahiers* 4-6, pp. 109-110. Boekbinder Jacobus van Gruitrode alias Van den Eertwech was van 1440 tot 1445 prior van het kartuizerklooster ‘Alle Apostelen’ nabij Luik en van 1445 tot 1447 bekleedde hij dezelfde functie in het klooster Sion bij Zierikzee en vanaf 1447 opnieuw in ‘Alle Apostelen’ tot aan zijn overlijden op 12 februari 1475. Bovendien

Maar het priorschap was geen evidentie voor een belangrijk geestelijk auteur zoals de lijst van mystieke werken die Jan van Leeuwen ons heeft nagelaten bewijst; hij was ‘slechts’ lekenbroeder en kok in het klooster Groenendaal.

In zijn tweede hoofdstuk heeft Mikel Kors nog enkele bijkomende historische feiten vermeld die in de richting van Petrus Naghel als Bijbelvertaler zouden kunnen wijzen, vooral schenkingen door de familie Naghel aan Herne, o.a. van een Latijns *Legenda aurea*-handschrift. Op ten minste één kom ik nog terug. Mijn voorlopige conclusie is: wie de lijst van Hernse monniken uit 1390 vergelijkt met de criteria van Mikel Kors komt niet noodzakelijk bij Petrus Naghel uit.³⁸

3. HOEVEEL HERNSE KARTUIZERS WAREN ALS VERTALER ACTIEF TUSSEN 1350 EN 1400?

Een gevolg van het recentere onderzoek naar de Bijbelvertaler is dat het geleid heeft tot een merkwaardige “inflatie” van vertalers in het kartuizerklooster van Herne. Volgens de voorstelling van Mikel Kors was het Petrus Naghel die de *Legenda aurea* vertaalde. Op basis van de vertaalfouten in drie clusters van de vertaling van het zomerdeel³⁹ van de *Legenda aurea* meende A. Berteloot dat een kartuizer van Herne, nadat zijn klooster door schenking een Latijns handschrift van de *Legenda aurea* had ontvangen, die drie stukken uit dat manuscript begon te vertalen. Nadien moest door zijn ziekte of overlijden dat werk door een medebroeder, nl. Petrus Naghel, worden voortgezet. Die eerste vertaler zou een prior geweest zijn en uit respect voor zijn overleden of zieke overste zou Petrus Naghel het niet gewaagd hebben diens reeds vertaalde gedeelten van fouten te zuiveren: “Aus Ehrfurcht vor dem gerade verschiedenen und verehrten Prior wachte er es aber nicht, dessen Text zu verbessern.” Die prior-vertaler zou Joannes van Hondschote geweest zijn.⁴⁰

zou hij volgens Johannes Trithemius 28 Latijnse werken geschreven hebben. J. Deschamps, ‘Middelnederlandse vertalingen en bewerkingen van werken van de kartuizer Jacobus van Gruitrode’, in: *Hulde-album dr. F. Van Vinckenroye*. Hasselt, 1985, pp. 67-81.

³⁸ Op de zwakke bewijsvoering van M. Kors ten voordele van Petrus Naghel werd gewezen in recensies door Th. Mertens in *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 22 (2008), pp. 54-56, E. Kwakkel in *Millennium. Tijdschrift voor Middeleeuwse studies* 24 (2010), pp. 72-74 en recent door F. van Oostrom, *Wereld in woorden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1300-1400*. Amsterdam, 2013, p. 241.

³⁹ In de meeste gevallen zijn de legenden verdeeld over een winterstuk van de Advent tot Pinksteren, en een zomerstuk van Pinksteren tot de Advent. A. Berteloot, G. Claassens & W. Kuiper (ed.), *Gulden legende. De Middelnederlandse vertaling van de Legenda aurea door Petrus Naghel uitgegeven naar handschrift Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15140*. Deel II. Turnhout, 2011, p. 5.

⁴⁰ A. Berteloot & J.M. Hlatky, ‘Die südniederländische Legenda aurea und der «Bijbelvertaler van 1360»’, in: A. Berteloot, H. van Dijk & J. Hlatky (Hrsg.), «*Een boec dat men te Latine heet Aurea Legenda*». *Beiträge zur niederländischen Übersetzung der Legenda aurea*. Münster/ New York / München / Berlin, 2003, *Niederlande-Studien* 31, pp. 48-51.

Erik Kwakkel ontdekte dat er in de periode 1350-1400 in het kartuizerklooster van Herne zeer waarschijnlijk niet minder dan dertien kopiïsten actief waren.⁴¹ De twee belangrijkste onder hen zijn de Necrologium-kopiïst en de Tweede Partie-kopiïst. De eerste kopieerde o.a. het necrologium van Herne in Brussel, Koninklijke Bibliotheek 21536-40,⁴² de tweede schreef de tweede partie van de *Spiegel historiael* van Philip Utenbroeke in Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 13.708.⁴³ Er was bovendien een drukke samenwerking tussen beide kopiïsten.⁴⁴ Volgens Katty De Bundel zou verder onderzoek zich moeten concentreren op de vraag of *De gaert der minnen* (waarover zo dadelijk meer) en de Middelnederlandse vertaling van het zevende hoofdstuk uit Gerard Zerbolt van Zutphen, *Super modi vivendi* in dat Weense handschrift niet van de hand zouden zijn van die Tweede Partie-kopiïst. In dat verband stelt zij nog: “Verder verdient ook de mogelijke identificatie van de Tweede Partie-kopiïst met Jacobus Naghel, de broer van Petrus Naghel, nader onderzoek”.⁴⁵ En zo dadelijk zullen we ook mogelijk vertaalwerk van die andere belangrijke kopiïst, de zogenaamde Necrologium-kopiïst, onderzoeken.

In het kartuizerklooster van Herne zou er volgens deze gegevens een echt translatorium of vertaalcentrum zijn geweest met een ruime personele bezetting, die er mogelijk als volgt uitzag: 13 kopiïsten en vier vertalers: 1) de Hernse Bijbelvertaler alias Petrus Naghel, 2) Joannes van Hondschote, 3) de Tweede Partie-kopiïst alias Jacobus Naghel en 4) de Necrologium-kopiïst.

4. DE OUDSTE MIDDELNEDERLANDSE VERTALING VAN EKBERT VON SCHÖNAU, *STIMULUS DILECTIONIS*

Wat nu volgt is een poging om te achterhalen of er inderdaad in Herne tussen 1350-1400 vier vertalers actief waren. Daarvoor concentreren we ons op de Middelnederlandse tekst *De gaert der minnen*. Ekbert von Schönau was vóór 1132 uit Rijnlandse adel geboren, werd kanunnik in Bonn en trad na zijn Romebedevaart van 1155 binnen in het benedictijnse dubbelklooster Schönau,⁴⁶ waar ook zijn zus, de mystica Elisabeth von Schönau, kloosterlinge was. Behalve dat hij de redactie van haar werk verzorgde, schreef hij zelf ook Bijbelcommentaren, gebeden, preken en brieven. Een van zijn bekende werken is

⁴¹ E. Kwakkel, *Die dietsche boeke die ons toebehoeren. De kartuizers van Herne en de productie van Middelnederlandse handschriften in de regio Brussel (1350-1400)*. Leuven, 2002, *Miscellanea Neerlandica* 27, p. 115.

⁴² E. Kwakkel 2002, pp. 59-86.

⁴³ E. Kwakkel 2002, pp. 97-112.

⁴⁴ E. Kwakkel 2002, pp. 121-128.

⁴⁵ K. De Bundel, *a.w.*, dl. 1, p. 460.

⁴⁶ K. Heinemeyer, ‘Schönau’, in: *Lexikon des Mittelalters*. Dl. 7. München, 1995, kol. 1530-1531.

de *Stimulus dilectionis*. Hij overleed in het klooster Schönau op 28 maart 1184.⁴⁷

Tussen 1375 en 1550 circuleerden in het Nederlandse taalgebied niet minder dan vijf vertalingen van de *Stimulus dilectionis*.⁴⁸ De oudste vertaling is in drie handschriften bewaard gebleven: 1) Brussel, Koninklijke Bibliotheek 3093-95, folio 1r-36v. Het handschrift werd tussen 1375 en 1400 geschreven in het kartuizerklooster in Herne en ging nadien over in het bezit van Rooklooster in Oudergem; 2) Brussel, Koninklijke Bibliotheek 422-26, folio 150ra-156ra. Het zijn twee samengebonden delen en onze tekst bevindt zich in het tweede deel (vanaf folio 115). Het handschrift dateert van 1460 en werd ten onrechte opgenomen in een lijst van codices uit het klooster Groenendaal in Hoeilaart⁴⁹; 3) Parijs, Bibliothèque Nationale, Ms. néerl. 32, folio 29r-44v. Handschrift van ca. 1400, dat toebehoorde aan het klooster Groenendaal in Hoeilaart.

De hand die de tekst van *De gaert der minnen*⁵⁰ in handschrift Brussel 3093-95 schreef, is de Necrologium-kopiïst. We kennen hem als kopiïst en rubricator, maar weten ook dat hij in staat was om Latijnse teksten te vertalen,⁵¹ want hij bracht in een aantal handschriften vertaalcorrecties aan. In Wenen, ÖNB, SN 12857, dat een afschrift is door de Tweede Partie-kopiïst van de oudste Middelnederlandse vertaling van de vier evangeliën, bracht de Necrologium-kopiïst occasioneel een aantal vertaalcorrecties aan.⁵² Soms gebeurde dat in rode inkt en in diezelfde rode inkt zijn ook de initialen aan het begin van de hoofdstukken van de vier evangeliën. Daardoor weten we dat die ook van de hand van de Necrologium-kopiïst zijn. Het tweede deel van het Nieuwe Testament in Brussel, K.B. 2849-51, eveneens geschreven door de Tweede Partie-kopiïst, is een bijzonder verhaal. Tweede Partie-kopiïst en Necrologium-kopiïst hebben hier in waarschijnlijk vier fasen heel de bestaande Middelnederlandse vertaling systematisch herzien. Alle vertaalcorrecties zijn van de hand van de Necrologium-kopiïst en regelmatig gebruikt hij formuleringen als “dit soudic soe dietschen” of “Alsoe soudic dat dietschen” en “dus soudic dat dietschen”.⁵³ Omdat de Necrologium-kopiïst ook

⁴⁷ (Omwillen van de foutieve toeschrijving) G. Steer, ‘Anselm von Canterbury’, in: K. Ruh e.a. (red.), *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. Dl. 1. Berlin, 1978, kol. 375-381; K. Köster, ‘Ekbert von Schönau’, in: K. Ruh e.a. (red.), *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. Dl. 2. Berlin, 1980, kol. 436-440; H. Hinz, ‘Ekbert (Egbert) v. Schönau’, in: *Lexikon des Mittelalters*. Dl. 3. München-Zürich, 1986, kol. 1763.

⁴⁸ Th. Coun, ‘De Middelnederlandse vertalingen van Ekbert von Schönau’s *Sermo de vita et passione Jesu Christu*’, in: *Ons Geestelijk Erf* 59 (1985), pp. 515-532.

⁴⁹ W. Kohl, E. Persoons & A.G. Weiler, *Monasticon Windeshemense*. Teil 1: Belgien. Brussel, 1976, Archief- en Bibliotheekwezen in België, Extranummer 16, p. 51.

⁵⁰ Het is beter deze titel te gebruiken: hij staat zo boven de vertaling; de titel *Der minnen gaert* is een vervorming in het tweeregelige vers op het einde van de vertaling, waar *gaert* moest rijmen op *Callaert*, zoals verder zal blijken.

⁵¹ Th. Coun 1995, pp. 26-46. Zoals hier verder nog zal blijken was Vranke Callaert niet de vertaler maar de bestemming van de vertaling.

⁵² E. Kwakkel 2002, afbeeldingen 46, 47 en 48 en pp. 126-128.

⁵³ Een heldere beschrijving van de verschillende fasen bij E. Kwakkel 2000, pp. 122-124.

vertaler was, is het de vraag of hij of iemand anders de *Stimulus dilectionis* vertaalde.

5. DE AUTEUR VAN DE OUDSTE MIDDELNEDERLANDSE VERTALING VAN DE *STIMULUS DILECTIONIS*

In haar proefschrift heeft Katty De Bundel in het derde hoofdstuk met een methodologisch scherpzinnige analyse een nieuwe invulling gegeven aan de *copia verborum* van de Hernse Bijbelvertaler. Het resultaat van haar onderzoek zijn drie woordenlijsten. De eerste bevat de exclusieve Naghel-woorden;⁵⁴ dat zijn woorden die niet worden aangetroffen in werken die niet van de hand van Naghel zijn maar wel voorkomen in meerdere van Naghels vertalingen. Katty De Bundel gaat er op basis van de aanwezigheid van de exclusieve Naghel-woorden in zijn vertalingen vanuit dat twintig treffers een mooi gemiddelde is, terwijl de ondermarge voor haar op 8 à 10 treffers ligt. Verder heeft ze lijsten met hapax legomena aangelegd; dat zijn woorden die slechts in één enkele tekstgetuige van de Bijbelvertaler worden aangetroffen. Tenslotte is er haar lijst van indicatieve woorden, die ruim aanwezig zijn in Naghels oeuvre maar ook in een beperkt aantal andere Middelnederlandse teksten.

Haar lijst van exclusieve Naghel-woorden was in een eerste fase gebaseerd op de *Gulden Legende*, de *Hernse Bijbel* en *Der vader boec* (de werken 1, 2 en 9 onder het eerste kopje), omdat de prologen van die werken naar elkaar verwijzen en ze bijgevolg onomstotelijk tot het oeuvre van de Hernse Bijbelvertaler behoren. Daarna heeft ze in een tweede fase die woorden getoetst aan de andere werken (3-8, 10 onder het eerste kopje) die volgens de huidige stand van het onderzoek eveneens aan de vertaler worden toegeschreven. Haar lijst van 374 rechtstreeks gevonden exclusieve Naghel-woorden in haar proefschrift is tot stand gekomen na deze twee fasen.⁵⁵ In een derde fase heeft ze ook andere teksten (vooral 11-16) onderzocht, waarvan ooit vermoed werd dat ze van Naghel waren. Op die manier bevat haar proefschrift ook een 29-tal onrechtstreeks gevonden exclusieve Naghel-woorden.

Wat leverde het onderzoek van Katty De Bundel voor *De gaert der minnen* op? Vooreerst trof ze in de tekst vijf woorden aan uit de lijst van 374 exclusieve Naghel-woorden, nl.⁵⁶

achterlaten (desinere): ophouden met
asementhuus (diversorium): overdekt plein
nederhelden (inclinare): (zich) buigen, bukken, knielen

⁵⁴ Zonder zich uit te spreken over de juistheid van de identificatie door M. Kors gebruikt Katty De Bundel deze benaming gemakshalve voor de Bijbelvertaler van 1360. Wanneer ik naar haar onderzoek verwijs, gebruik ik eveneens die benaming.

⁵⁵ K. De Bundel, *a.w.*, dl. 2, pp. 5-62.

⁵⁶ K. De Bundel, *a.w.*, dl. 1, p. 391.

overspelinne (adulterina): echtbreekster

verporren (commovere): opzetten, opstoken, verwekken, opwekken⁵⁷

Vervolgens zijn er drie woorden die De Bundel alleen bij Naghel aantrof, maar telkens slechts in één tekstgetuige van de werken 1 tot en met 10 (hapax legomena). Dat zijn:

diadema (diadema): kroon (in Hernse Bijbel, nr. 2)

ghesenlecheit (sensualitas): verstandigheid (in *Der minnen gaert*, nr. 7)

onvergrondelec (investigabilis): ondoorgroendelijk, onpeilbaar (ibidem)⁵⁸

Deze drie woorden komen ook voor in *De gaert der minnen*; *ghesenlecheit* trof ze nadien eveneens aan in *Der sonden daet ofte werke* (nr. 14).⁵⁹ Tenslotte bevat *De gaert der minnen* zelf ook een aantal hapax legomena en een daarvan is:

onbescrivelec (incirconscripibilis): onbeschrijflijk⁶⁰

Uit haar onderzoek van een volgende tekst die ooit aan Naghel werd toegeschreven, *Sente Augustijns waerde* (nr. 15), blijkt dat woord ook daarin voor te komen.⁶¹ Het eindresultaat wat de exclusieve Naghel-woorden betreft, is dat *De gaert der minnen* er 5 uit de rechtstreeks gevonden 374 woorden bevat en 4 uit de onrechtstreeks gevonden 29 woorden. Tenslotte zijn er nog 10 treffers uit de indicatieve woordenlijst.⁶² Vooral het feit dat in deze tekst in plaats van de indicatieve Naghel-woorden zo dikwijls gangbare Middelnederlandse woorden worden gebruikt, weerhield De Bundel ervan deze vertaling op het conto van Naghel te plaatsen; met vijf rechtstreeks en vier onrechtstreeks gevonden exclusieve woorden en daarnaast tien indicatieve woorden was het voor haar duidelijk dat *Der minnen gaert* “opvallende overeenkomsten vertoont met Naghels *copia verborum*. Het lage aantal treffers en de significante afwijkingen verhinderen echter dat het werk zonder meer aan Naghel toegeschreven kan worden.”⁶³ Maar indien de toeschrijving aan Naghel wordt afgewezen, zouden die vijf en vier Naghel-woorden moeten geschrapt worden in de twee lijsten.

Het Brusselse handschrift 3093-95 bevat onder de titel *Sente Augustijns waerde van den scouwene ons Heren Jhesus Kersts ofte vanden waerde Gods*

⁵⁷ De Latijnse tekst heeft *commouisti* (herinneren aan), maar het is mogelijk dat een kopiist de nasaalstreep voor *n* vergat en dan kon *commouisti* in het textualis-schrift als *commovisti* gelezen worden. Daarom reken ik dit vijfde woord wel tot de exclusieve Naghel-woorden, terwijl Katty De Bundel (*a.w.*, dl. 1, p. 391-392) aarzelde.

⁵⁸ K. De Bundel, *a.w.*, dl. 1, p. 392.

⁵⁹ K. De Bundel, *a.w.*, dl. 1, p. 434.

⁶⁰ K. De Bundel, *a.w.*, dl. 1, p. 393.

⁶¹ K. De Bundel, *a.w.*, dl. 1, p. 443. Uit de voetnoten 57 tot en met 62 blijkt dat de lezer de 29 woorden van de tweede lijst in de lopende tekst van haar proefschrift moet opsporen.

⁶² K. De Bundel, *a.w.*, dl. 1, pp. 391-394.

⁶³ K. De Bundel, *a.w.*, dl. 1, p. 394.

een Middelnederlandse vertaling van het *Manuale* van pseudo-Augustinus.⁶⁴ Ook die tekst heeft Katty De Bundel aan een voorlopig onderzoek onderworpen: hij bevat vijf exclusieve woorden en veertien uit de indicatieve woordenlijst. Haar conclusie luidt: “Hoewel *Sente Augustijns waerde* met vijf treffers uit de exclusieve Naghel-woorden niet overdonderend hoog scoort, geven de resultaten van de verdere vergelijking met de onrechtstreeks gevonden Naghel-woorden uit de overige teksten toch aan dat ook *Sente Augustijns waerde* naar alle waarschijnlijkheid vervaardigd werd door Petrus Naghel. Voortgezet onderzoek zal deze aanname verder kunnen onderbouwen”.⁶⁵

In *De gaert der minnen* staan vijf Naghel-woorden die rechtstreeks en vier die onrechtstreeks gevonden werden. In het *Manuale* zijn er dat respectievelijk vijf en zes. In feite wijken de resultaten van *De gaert der minnen* en *Sente Augustijns waerde* niet veel van elkaar af en toch aarzelt Katty De Bundel de eerste tekst ook aan Naghel toe te schrijven.

In haar lijst van exclusieve Naghel-woorden vermeldt ze de Latijnse equivalenten. Ik heb die lijst Middelnederlands-Latijn gerangschikt volgens de Latijnse lemmata. Daarna heb ik alfabetische indices gemaakt van de Latijnse *Stimulus dilectionis* en het *Manuale*. Als een Latijnse tekst minder Latijnse woorden bevat die door een exclusief Naghel-woord vertaald worden, dan daalt uiteraard de kans om die exclusieve woorden in de vertaling ervan aan te treffen. Als we de Latijnse lemmata van de exclusieve lijst vergelijken met de alfabetische indices van de *Stimulus dilectionis*, dan treffen we daarin 35 woorden aan.⁶⁶ Voor het *Manuale* zijn er dat 45.⁶⁷ Met 4 of 5 woorden op 35 scoort *De gaert der minnen* veel beter dan *Sente Augustijns waerde* met 5 op 45! De vertaling van de *Regula S. Benedicti* scoort heel hoog met 11 treffers uit de exclusieve lijst op 58 woorden. Maar bekijken we een belangrijk exclusief woord van dichterbij, dan ziet het beeld er heel anders uit. Het Middelnederlandse ‘verporren’ in de betekenis van ‘opzetten, opstoken; verwekken, opwekken’ komt in alle vertalingen van Naghel behalve in *Vanden houte slevens* voor. Het kan volgens Katty De Bundel de vertaling zijn van *commovere*, *concitare*, *excitare*, *flectere*, *provocare* en *suscitare*. Ik heb nagegaan welk van die Latijnse

⁶⁴ Deze tekst is als B1 uitgegeven door J.J. Lub, *Sinte Augustijns Hantboec. De Middelnederlandse vertalingen van het aan Augustinus toegeschreven Manuale*. Dl. I. Assen, 1962.

⁶⁵ K. De Bundel, *a.w.*, dl. 1, pp. 441-443.

⁶⁶ Ik houd alleen rekening met de aanwezigheid van het Latijnse woord, niet met zijn betekenis in de context en of die al dan niet past voor de specifieke Naghel-vertaling: *agnus*, *anima*, *arundinem*, *circumdare*, *coartare*, *concutere*, *confortare*, *constringere*, *cruciare*, *custodire*, *deformis*, *diversorium*, *dominator*, *extendere*, *flectere*, *gemitus*, *humiliare*, *impius*, *incedere*, *inclinare*, *insatiabilis*, *meditari*, (*mulier*) *adultera*, *ornatus*, *pedes*, *recedere*, *refocillare*, *sceptrum*, *stipula*, *subnervare*, *superbia*, *suspirare*, *tradere*, *vallis* en *victima*.

⁶⁷ Namelijk: *accingere*, *agnus*, *ambitio*, *anima*, *aspirare*, *coartare*, *componere*, *comprehendere*, *constringere*, *convallis*, *deformis*, *desinere*, *dilatio*, *diligenter*, *diligentius*, *discretio*, *dormitare*, *excellencia*, *extendere*, *gemitus*, *impatiens*, *inclinare*, *inspiratio*, *lubricus*, *lucerna*, *meditari*, *molestia*, *ornare*, *ornatus*, *pedes*, *peregrinatio*, *placatus*, *pudere*, *recedere*, *reconciliare*, *refocillare*, *respirare*, *resplendere*, *sollicitus*, *subjicere*, *suspirare*, *tradere*, *turbare*, *ubique*, *victima*.

woorden in de vertaling van de *Regula S. Benedicti* (RB), van het *Manuale* (HB) en *De gaert der minnen* (GM) voorkomen.

	RB	HB	GM
<i>commovere</i>	storen	—	verporren
<i>concitare</i>	—	—	—
<i>exagitare</i>	—	verporren	—
<i>excitare</i>	verwekken	—	—
<i>flectere</i>	—	—	—
<i>movere</i>	verporren	—	—
<i>provocare</i>	verporren	—	—
<i>suscitare</i>	porren	—	—

In de *Regula S. Benedicti* komt ‘verporren’ met de betekenis ‘verwekken’ voor in 6.8 als vertaling van ‘movere’ dat als Latijns equivalent ontbreekt in de lijst van Katty De Bundel. Het Latijnse equivalent ‘exagitare’ voor ‘verporren’ komt voor in haar onderzoek van *Manuale*⁶⁸ en bijgevolg niet in de exclusieve lijst. De *Regula S. Benedicti* heeft voor ‘verporren’ een score van 2/5, *Manuale* en *De gaert der minnen* 1/1. Voor Katty De Bundel was het woord ‘verporren’ in de drie teksten telkens één trefper; zij kon – uiteraard omwille van haar zeer omvangrijke materiaalverzameling – geen rekening houden met de frequentie, maar die laatste laat in concrete gevallen een heel wat genuanceerder beeld toe.

Ook de analyse van de vertaaltechniek in *De gaert der minnen* liet Katty De Bundel niet toe een eenduidige conclusie te trekken: “De resultaten van de analyse van de vertaaltechniek in *De gaert der minnen* zijn bijgevolg al even onbeslist als die van de copia verborum. Enerzijds zijn er duidelijke overeenkomsten vast te stellen met de vertaaltechniek van Petrus Naghel (...). Anderzijds treden er ook verschuivingen op ten aanzien van het vertaalprofiel van Naghel.”⁶⁹

Misschien is er nog een andere weg. In de *Stimulus dilectionis* komen er heel wat korte citaten uit het Oude Testament voor, met name uit Genesis, Numeri, Rechters, Psalmen, Jesaja, Jeremia, Bijbelboeken die door Naghel vertaald zijn.⁷⁰ Het is hoogst onwaarschijnlijk dat de vertaler van de *Stimulus dilectionis*

⁶⁸ K. De Bundel, *a.w.*, dl. 1, p. 441.

⁶⁹ K. De Bundel, *a.w.*, dl. 1, pp. 413-414.

⁷⁰ Youri Desplenter neemt aan dat de Bijbelvertaler de psalmen vertaald heeft en daarbij gebruik maakte van een oudere vertaling. Maar hij is niet zeker dat zijn vertaling zonder meer overeenstemt met de tekst in handschrift Brussel, KB 21625, die De Bruin opnam in zijn editie van het Oude Testament. Anderzijds heeft Katty De Bundel vastgesteld dat de psalmen in dat handschrift vijftien exclusieve Naghel-woorden bevatten. Uit de editie van De Bruin blijkt dat de tekst in het Brusselse handschrift heel wat fouten bevat en dat die codex waarschijnlijk geen goede tekstgetuige voor de vertaling van de Hermse Bijbelvertaler is. K. De Bundel, *a.w.*, dl. 1, p. 118 en Y. Desplenter, ‘De geschiedenis van de Middelnederlandse psaltervertalingen herzien. De middeleeuwse overzettingen van het psalmboek uit het zuiden van het Nederlandse taalgebied (ca. 1300-ca. 1550)’, in: *Ons Geestelijk Erf* 83 (2012), p. 29.

voor zulke korte zinnen een lijvig Bijbelhandschrift ter hand zou genomen hebben om daarin een Bijbelplaats op te zoeken en ze dan in zijn vertaling te kopiëren. Daarom heb ik in een bijlage een vergelijking van die Bijbelplaatsen in de tekst van de Hernse Bijbel met de vertaling in *De gaert der minnen* opgenomen, waaruit blijkt dat de vertalingen van die Bijbelplaatsen heel wat overeenkomsten vertonen. Indien de vertalingen veel van elkaar hadden afgeweken, zou men daaruit nog niet tot twee verschillende vertalers mogen besluiten, want eenzelfde vertaler kan eenzelfde tekst in twee verschillende perioden in zijn leven verschillend vertalen. Maar als zoveel van die korte citaten in de Bijbelvertaling en in *De gaert der minnen* overeenkomen, wordt het aannemelijk dat het om dezelfde vertaler gaat. Voor Katty De Bundel leverde het onderzoek van de copia verborum en van de vertaaltechniek een onbeslist resultaat op. Als we nu de resultaten van haar onderzoek die wezen in de richting van Petrus Naghel, combineren met de vertalingen van deze Bijbelcitaten in *De gaert der minnen*, dan zijn er toch heel wat meer elementen die ervoor pleiten dat deze vertaling ook het werk is van de Hernse Bijbelvertaler. In het vervolg van deze bijdrage zullen nog andere argumenten aangevoerd worden.

6. DE FUNCTIE VAN HANDSCHRIFT BRUSSEL 3093-95

Het handschrift bestaat uit twee productie-eenheden. Folio 1r-98v bevat *De gaert der minnen* en *Sente Augustijns waerde*. *De gaert der minnen* werd geschreven door de Necrologium-kopiist; *Sente Augustijns waerde* door de Tweede Partiekopiist. De tweede productie-eenheid (folio 99r-188v) werd eveneens door de Tweede Partiekopiist geschreven en de hoofdtekst van dit deel is *Sente Bernaerts overpeysingen van der menschelekere cativecheit* (folio 99r-158r). Katty De Bundel onderzocht de *copia verborum* in deze laatste tekst en besloot: “Deze toetsing van het woordgebruik (...) maakt bijgevolg duidelijk dat ook deze tekst naar alle waarschijnlijkheid aan Petrus Naghel toegeschreven kan worden.”⁷¹ Indien *De gaert der minnen* een vertaling van Naghel is, dan bevat dit handschrift vooral Naghel-vertalingen.

Erik Kwakkel heeft vastgesteld dat de twee productie-eenheden een tijd los gefunctioneerd hebben, d.w.z. dat de katernen van beide eenheden niet ingebonden waren, waardoor de versozijde van folio 98 vervuilde. De reden ervan is dat beide eenheden bestemd waren om te dienen als legger voor latere afschriften van die drie teksten; het is voor kopiïsten immers veel gemakkelijker om losse katernen te kopiëren dan ingebonden boeken. In diezelfde richting wijst ook het formaat van hs. 3093-95. Erik Kwakkel die voor zijn promotieonderzoek een onderzoekscorpus van alle Middelnederlandse handschriften van vóór 1425 aanlegde,⁷² besloot: “Met een hoogte van iets meer dan 10 centimeter is hs.

3093-95 een van de kleinste boekjes in het onderzoekscorpus.” Indien een handschrift alleen als legger voor nieuwe (goed betaalde?) afschriften bedoeld is, dan is het vanuit economisch standpunt belangrijk die legger zo goedkoop mogelijk te vervaardigen. Grote liturgische boeken, bijvoorbeeld antifonaria, vragen grote stukken perkament en zijn duur omdat er in de ongelooide dierenhuid gaten zitten (b.v. van de poten of de uier) of omdat er bij de preparatie van het perkament in de dierenhuid gaten veroorzaakt worden door het wegschrappen van haarwortels en vleesresten of door het polijsten. Hoe kleiner een handschrift is, des te meer stukken perkament gebruikt kunnen worden waardoor de kostprijs van het handschrift daalt. Dat is helemaal niet in tegenspraak met de vaststelling van Erik Kwakkel dat het perkament van folio 1-40, waarop *De gaert der minnen* en het begin van *Sente Augustijns waerde* werden geschreven, “veel zachter en van veel betere kwaliteit” is dan de rest van de codex. Het zou volgens hem zelfs verwant zijn aan dat van Brussel 2485 en 394-98. Het is heel aannemelijk dat deze vijf katernen samengesteld zijn met restanten van perkament dat men voor andere handschriften gebruikt had. Het perkament van katern 7 was trouwens oorspronkelijk bedoeld voor een grotere codex en is bijgevolg ook recuperatiemateriaal.⁷³

Onder de tekst van *De gaert der minnen* in Brussel 3093-95 noteerde de Necrologium-kopiist een tweeregelig colofon:

Hier gaet ute der minnen gaert,
Dien ic u dietschte Vranke Callaert. (fol. 36v)

In 1995 meende ik dat dit handschrift van *De gaert der minnen* een autograaf was van de vertaler Vranke Callaert. In bovenstaand colofon zou Vranke Callaert in dat geval een bijstelling bij ‘ic’ zijn.⁷⁴ Erik Kwakkel heeft in 2002 mijn interpretatie van het colofon naar de prullenmand verwezen, door zijn vaststelling dat de vermelding van Vranke Callaert in een necrologium van het kartuizerklooster van Herne door de Necrologium-kopiist is geschreven.⁷⁵ Indien de veronderstelde vertaler Vranke Callaert dezelfde persoon als de Necrologium-kopiist zou zijn, dan zou hij zijn eigen overlijdensbericht genoteerd hebben!

Nu vaststaat dat Vranke Callaert niet de auteur is maar degene voor wie de vertaling bestemd was, moeten we aannemen dat hij een netafschrijf van de vertaling ontvangen heeft. Dat handschrift kan niet Brussel 3093-95 zijn, want dat is aanvankelijk in Herne gebleven en nadien naar Rookklooster overgegaan. Erik Kwakkel heeft ook beschreven hoe de Necrologium-kopiist drie stijlen hanteert; handschrift Brussel 3093-95 is geschreven in de middenstijl, die hij gebruikte voor “minder fraai uitgevoerde afschriften.”⁷⁶ Voor dedicatiehandschriften gebruikte

⁷¹ K. De Bundel, *a.w.*, dl. 1, p. 451.

⁷² E. Kwakkel 2002, pp. 7-8.

⁷³ E. Kwakkel 2002, p. 240.

⁷⁴ Th. Coun 1995, pp. 35-40.

⁷⁵ Mijn foute interpretatie in Th. Coun 1995, pp. 42-46 en de correctie bij E. Kwakkel 2002, pp. 62-64 en afbeelding 21.

⁷⁶ E. Kwakkel 2002, pp. 69-70.

de Necrologium-kopiist in principe de hoge stijl.⁷⁷ We mogen er bijgevolg van uitgaan dat Vranke Callaert een netafschrift in de hoge stijl heeft ontvangen, zoals dat ook het geval was voor handschrift Brussel 2485 met de Regel van Benedictus voor de benedictinessen van Vorst.

De oudste vertaling van *De gaert der minnen* is zoals reeds vermeld in drie handschriften overgeleverd. Katty De Bundel besloot op basis van de varianten dat er tussen Brussel 3093-95 en de afschriften Parijs en Brussel 422-26 nog een ander handschrift moet geweest zijn, waarop die laatste twee teruggaan. Dat zou bijgevolg het dedicatie-exemplaar voor Vranke Callaert kunnen geweest zijn.⁷⁸

7. IS DE GAERT DER MINNEN IN BRUSSEL 3093-95 EEN AUTOGRAAF?

In haar proefschrift onderzocht Katty De Bundel ook of *De gaert der minnen* in Brussel 3093-95 een autograaf zou zijn: “De algemene keurigheid van het afschrift verhindert *a priori* om het Brusselse afschrift te beschouwen als de autograaf van de vertaler. Enkel het statuut van een netafschrift van een eerdere versie van de vertaling behoort nog tot de mogelijkheden. De overgeslagen woorden en frasen, evenals de aanwezige dittografieën doen immers vermoeden dat de kopiist een Middelnederlandse legger voor zich had liggen. Toch ontbreekt hier een voorbeeld van een typische ogensprong, wat aan dit vermoeden meer zekerheid zou kunnen verlenen.”⁷⁹ In dit citaat worden twee begrippen vermeld, die verduidelijking behoeven, nl. autograaf van de vertaler en netafschrift – al dan niet door de vertaler of een andere kopiist – van een eerdere versie van de vertaling.

De Hernse Bijbelvertaler beëindigde in januari 1373 zijn vertaling van de *Regula S. Benedicti*; het netafschrift van deze vertaling, Brussel K.B. 2485, werd door de Necrologium-kopiist geschreven en daarna aan de bestemming van de vertaling, de benedictinessenabdij van Vorst, aangeboden. Indien de Necrologium-kopiist niet de Hernse Bijbelvertaler is, dan is dit door hem vervaardigde netafschrift een afschrift van de autograaf. Indien mocht blijken dat de Necrologium-kopiist ook de Bijbelvertaler is, dan is dat Brusselse handschrift zowel een autograaf als een netafschrift. De vraag is: wat gaat er aan een netafschrift vooraf? Moderne auteurs vóór het computertijdperk gebruikten kladblaadjes om er de eerste versie van hun werk op neer te schrijven. Maar wat voor materiaal gebruikte de Hernse Bijbelvertaler om zijn eerste versie te noteren? Waren het wastafeltjes zoals dat van een veel jongere collega van de Bijbelvertaler uit het kartuizerklooster van Zelem dat in IJsland werd

⁷⁷ E. Kwakkel 2002, pp. 67-69.

⁷⁸ K. De Bundel, *a.w.*, dl. 1, p. 371.

⁷⁹ K. De Bundel, *a.w.*, dl. 1, p. 382.

opgegraven?⁸⁰ Dat was een heel omslachtige methode, omdat telkens als een wastafeltje volgeschreven was, de tekst op een andere drager – perkament of papier – moest overgeschreven worden, vooraleer men het wastafeltje kon hergebruiken. Gebruikte hij kladblaadjes van papier? Voor 1400 werd er in West-Europa papier vervaardigd in Spanje en Italië, dat bij ons via de haven van Brugge werd geïmporteerd. Bij mijn weten dateert het oudste papieren document in onze streken uit 1270-1275.⁸¹ De eerste papiermolen in de Zuidelijke Nederlanden stamt uit het begin van de vijftiende eeuw en tot dan lag de prijs van het geïmporteerde papier hoger dan die van (inheems) perkament. We mogen bijgevolg aannemen dat de ‘kladblaadjes’ van de Bijbelvertaler van perkament waren.

In *De gaert der minnen* in het Brusselse handschrift 3093-95 komt een aantal correcties voor die afkomstig zijn van de Tweede Partie-kopiist, maar er zijn ook andere ingrepen in de tekst die we alleen aan de Necrologium-kopiist kunnen toeschrijven.⁸² Voor de *Stimulus dilectionis* gebruik ik dezelfde hoofdstukkenindeling als in de editie *PL* 184.⁸³ Binnen de hoofdstukken heb ik de zinnen genummerd. Een aanduiding als 14.5 boven de citaten betekent bijgevolg *Stimulus dilectionis*, hoofdstukje 14, zin nr. 5. De Latijnse citaten uit de *Stimulus dilectionis* zijn afkomstig uit de editie van F. Roth.⁸⁴

3.8 (fol. 6r)

Als Jezus wordt geboren, moet zijn moeder hem te ruste leggen in een voederkrib van een vuile stal:

Ende dijn moeder ontleende dit selve van stommen beesten.
Et hoc ipsum a brutis animalibus mater tua mutuo accepit.

In de tekst stond oorspronkelijk *ontfinc*; het werd met rood doorgestreept en in de marge noteerde de Necrologium-kopiist *ontleende*. In de oorspronkelijke versie met *ontfinc* voor *accepit* was *mutuo* onvertaald gebleven; volgens Blaise⁸⁵ betekent het substantief *mutuum* immers renteloze lening (*emprunt sans intérêt*). Door de marginale vertaling van de Necrologium-kopiist is die

⁸⁰ D. Hogenelst & F. van Oostrom, *Handgeschreven wereld. Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen*. Amsterdam, 1995, p. 53.

⁸¹ Het document werd uitgegeven door J. Buntinx, *Het memoriaal van Jehan Makiel, klerk en ontvanger van Gwijde van Dampierre (1270-1275)*. Brussel, 1944.

⁸² Met (...) duid ik doorgestreepte tekst aan, met \./ tekst die boven de regel is toegevoegd.

⁸³ J.-P. Migne, *Patrologiae cursus completus. Series latina*. Dl. 184. Parijs, 1862, kol. 953-966.

⁸⁴ F.W.E. Roth, *Die Visionen der hl. Elisabeth und die Schriften der Aebte Ekbert und Emecho von Schönau. Nach den Original-Handschriften herausgegeben. Mit historischem Abrisse des Lebens der hl. Elisabeth, der Aebte Ekbert und Emecho von Schönau. Ein Beitrag zur Mystik und Kirchengeschichte*. Brünn, 1884. Deze editie is op het internet beschikbaar: archive.org/details/dievisionenderhl00elis.

⁸⁵ A. Blaise, *Dictionnaire Latin-Français des auteurs chrétiens*. Revu spécialement pour le vocabulaire théologique par Henri Chirat. Turnhout, 1967².

fout gecorrigeerd. Hier zou het nog mogelijk zijn dat een kopiist de vertaling van een ander kopieert en met zijn kennis van het Latijn een bepaalde passage na het kopiëren corrigeert als hij ook over de Latijnse brontekst beschikt.

Maar er zijn andere correcties die we alleen kunnen verklaren indien de Necrologium-kopiist “van het blad vertaalde” zoals dat vroeger in de universitaire programma’s van de Letterenfaculteit heette, nl. dat hij een handschrift met de Latijnse tekst van Ekbert von Schönau voor zich had en onmiddellijk de Middelnederlandse vertaling in 3093-95 noteerde, m.a.w. dat dat handschrift zijn ‘kladblaadjes’ waren.

16.6 (fol. 30r)

De auteur wenst dat zijn rechter hand

metten naghelle der gherechteheit sal sijn ghenaghelt (-in) andien hoghen cruce.
clavo iusticie in illa sublimi cruce fixam.

De Necrologium-kopiist vertaalde eerst *clavo iusticie* (*metten naghelle der gherechteheit*), dan *fixam* (*sal sijn ghenaghelt*) en vervolgens vertaalde hij het Latijnse *in* letterlijk door het Middelnederlandse *in* om onmiddellijk daarna zijn fout te bemerken en door te gaan met *andien*. Terwijl hij vertaalde, maakte de Necrologium-kopiist geen gebruik van zijn radeermesje noch van rode inkt. In het andere geval had hij eerst *in* weggeradeerd en vervolgens *an* op die plaats geschreven.

1.3 (fol. 1v)

De auteur getuigt over de instrumenten waarmee Gods wijsheid voor de verlossing van de wereld

wonderlec ghewracht heeft ende tote nu mede werct.
mirifice operata est, et usque modo operatur.

In het handschrift staat *tote noch*; onder de letters *no* duidt telkens een punt aan dat het woord *noch* overbodig is en boven *noch* staat interlineair *nu*. Ook deze plaats is een vertaalprobleem! Volgens Blaise betekent *usque* als bijwoord *jusqu’ à maintenant, jusqu’ à présent*. *Modo* betekent volgens hem ook *depuis peu, maintenant*. De Necrologium-kopiist wilde beide woorden met gedeeltelijk dezelfde betekenis samen aanvankelijk vertalen met *tote nu noch*, maar bij het schrijven sloeg hij het woord *nu* over, dat hij daarna interlineair toevoegde. In een latere fase heeft hij zijn vertaling nog eens gereviseerd – ik kom er nog op terug – en toen vond hij het woord *noch* overbodig en heeft hij het geëxpungeerd.

4.9 (fol. 8v-9r)

ende boetscapende dat rike Gods allen den ghenen, die dinen waerde gheloefden ende hilden. Du makes dine waerde vast met teecken en dier na volgheden.

et regnum dei annuntians cunctis obtemperantibus verbo, sermonem sequentibus signis confirmasti.

Er stond eerst *hildent*, maar de *t* is weggeradeerd. Was is er gebeurd? De Necrologium-kopiist vertaalde *obtemperantibus verbo* door *die dinen waerde gheloefden*; daarna vertaalde hij verder en vergiste zich in de constructie, want hij meende dat *sermonem sequentibus* het volgende zinsstuk was, nl. *ende hildent*. Dat laatste woord is de enclitische vorm van *hilden het*, nl. *sermonem*, het woord. Toen bemerkte hij zijn vergissing,⁸⁶ nl. dat *sequentibus* hoorde bij *signis* en niet bij *cunctis* en *obtemperantibus*. Nadat hij zijn fout ontdekt heeft, begint hij een nieuwe zin met hoofdletter *D* en vertaalt correct. Later is de foute *t* weggeradeerd maar *ende hilden* is blijven staan, waardoor de indruk gewekt wordt dat het een doublet is.

20.1 (fol. 35r)

Jezus zendt naar de mensheid een rivier van zevenvoudige genade,

bi wies sueter suetheit du ghewerdechs te sachtenne de bitter soutachteheit
onser crancheit (-daer wi in) van deser onser zee daer wi in gheworpen sijn.
cuius dulcore suavi huius nostri maris, quo iactamur amaram salsuginem nostre
infirmiati mitigare dignaris.

De Necrologium-kopiist had geschreven *soutacheit*, wat door de Tweede Partiekopiist superscript werd verbeterd in *soutachteheit*. Maar de doorstreping van *daer wi in* gebeurde niet omdat de Necrologium-kopiist deze zinsnede tweemaal zou geschreven hebben. Hij vertaalde eerst *cuius dulcore suavi* door *bi wies sueter suetheit*, vervolgens de werkwoordsvormen op het einde van de Latijnse zin *mitigare dignaris* door *du ghewerdechs te sachtenne*. Dan het lijdend voorwerp *amaram salsuginem nostre infirmiati* door *de bitter soutachteheit onser crancheit*. Toen hij verder *quo iactamur* begon te vertalen door *daer wi in*, bemerkte hij dat hij *huius nostri maris* had overgeslagen. Toen streepte hij *daer wi in* door en vertaalde eerst het overgeslagen gedeelte door *van deser onser zee* en herhaalde dan *daer wi in*, aangevuld met *gheworpen sijn* (*quo iactamur*).

14.3 (fol. 25r)

Want hi dorbrac (-tghebot) des fels pharaoens ghebod.
Subnervavit diri Pharaonis inperium.

Het gaat hier duidelijk niet om een kopiistenfout maar om een vertaaloptie. Eerst vertaalde de Necrologium-kopiist met een achtergeplaatste genitief (*tghebot des fels pharaoens*), maar onmiddellijk daarna opteerde hij voor een voorgeplaatste genitief, waardoor hij het proclitische lidwoord *t* bij *ghebod* moest weglaten.

⁸⁶ *dinen waerde* is datief enkelvoud bij *gheloefden*.

12.8 (fol. 23r)

Jesus is door zijn lijden en dood lelijker geworden dan de mensenkinderen:

Dese, die scoene es boven der menschen kindere +, hoe leellec es hi worden om der menscher (sic) kindere wille.

In de benedenmarge noteerde de Necrologium-kopiist na hetzelfde verwijzings-teken (+) als in de tekst:

niet allene boven der menschen kindere, maer oec boven der inghelle ansichten.

Op het eerste gezicht zou men denken aan een ogensprong veroorzaakt door *der menschen kindere*. Maar dat is niet het geval, want in het Latijn luidt deze zin:

Iste formosus pre filiis hominum, quam deformis pro filiis hominum factus est.

De tekst binnen de schriftspiegel bevat de volledige vertaling van het Latijn; er is m.a.w. niets overgeslagen. De Necrologium-kopiist heeft aan de vertaling nog een gradatie toegevoegd: de Zoon Gods is niet alleen mooier dan de mensenkinderen maar ook mooier dan de engelen in de hemel. Die ingreep is aannemelijk indien het zijn eigen vertaling is. Anderzijds zou het toch een uitzonderlijk toeval zijn dat, indien hij andermans vertaling kopieerde, hij juist die toevoeging zou overgeslagen hebben.

6.5 (fol. 13r)

Deze en volgende plaats bevatten geen correcties maar wel wordt in beide gevallen de schriftspiegel overschreden. De Necrologium-kopiist heeft zelf op de eerste vijf katernen van het handschrift de prikking aangebracht; daarbij zijn er twee prikgaatjes boven het onderste, m.a.w. na het dubbel prikgaatje volgt de laatste regel. Maar op twee plaatsen heeft de Necrologium-kopiist zich daaraan niet gehouden:

O Here Jhesus, Here boven al, wanen quam dijnre zielen dese grote anxtelec druefheit, wanen quam di de anxt van dus groten sweette ende dus anxteleker *bedinghe?*

Het cursieve woord had op fol. 13v moeten staan, maar de Necrologium-kopiist plaatste het rechts onder de schriftspiegel op fol. 13r. Iets dergelijks komt nooit voor onderaan een versozijde, want dan heeft de vertaler de volledige tekst voor zich liggen. Maar bij de overgang van recto naar verso, was het veiliger een zin die bijna af was, nog op die zijde te schrijven en op de versozijde een nieuwe zin te beginnen. Op die manier kon de vertaler geen woord overslaan. Die handelwijze is alleen zinvol voor iemand die vertaalt, niet voor een kopiist die een bestaande vertaling kopieert.

16.2 (fol. 29r)

Dit is de tweede plaats met overschrijding van de schriftspiegel:

ende ic saelt draghen sonder moede werden, dat es van den vianden, teruce te draghenne *na di*.

Een controle van alle overgangen recto-verso in dit handschrift leert dat alleszins vanaf vier woorden (fol. 19r-19v) het tekstvervolg op de volgende versozijde wordt geschreven.⁸⁷ Uit een vergelijking met het handschrift van de *Regel van Benedictus*, dat een netschrift is voor de bestemming van de vertaling en dat ook door de Necrologium-kopiist geschreven werd, komen ook tweemaal zulke overschrijdingen van de schriftspiegel voor, maar daar gebeurt het telkens in een rode hoofdstuktitel, waarvoor te weinig plaats was opengelaten.⁸⁸

Nadat de Necrologium-kopiist in een eerste fase zijn vertaalwerk op die 'kladblaadjes' beëindigd heeft, heeft hij deze eerste versie nog eens nagezien. Daarbij heeft hij correcties aangebracht en alternatieve vertalingen ingelast. Ik geef van beide enkele voorbeelden.

4.1 (fol. 7v)

als du nochtan waers de here der conste ende de wijsheit Gods des Vaders. cum tamen dominus scientiarum tu esses, atque ipsa dei patris sapientia.

Het lidwoord *de* is voor *wijsheit* superscript toegevoegd door de Necrologium-kopiist omdat hij bemerkte dat hij *ipsa* niet vertaald had.

6.3 (fol. 13r)

ende viels neder in dijn ansichte. procidisti in faciem tuam.

Hij vertaalde eerst *op dijn ansichte*, daarna expungeerde hij de *o* van *op* en noteerde superscript *in* als letterlijke vertaling van het Latijn.

4.1 (fol. 7r-7v)

soe gaefstu ons oetmoedechlec exempel om de waerheit te leerne. discende humiliter veritatis nobis exemplum prebuisti.

Discende is een gerundivum bij *veritatis*. In de *Regel van Benedictus* stelde ik vast dat de Bijbelvertaler een Latijns gerundivum zonder *esse* omzet in

⁸⁷ Alleen op fol. 33r-33v heeft de Necrologium-kopiist het laatste woord van de zin, nl. 'weeldecheiden', op fol. 33v geschreven.

⁸⁸ Brussel, K.B. hs. 2485, fol. 32r en 64r.

Middelnerlands *te* + gerundium.⁸⁹ Zo stond hier ook oorspronkelijk *exempel de waerheit te leerne*. Een ander voorbeeld in *De gaert der minnen* is 9.1 (fol. 17r): *soe leverden si dine ziele te verslindenne / animam tuam (...) deglutiendam tradiderunt*. De Necrologium-kopiist vond het blijkbaar in 4.1 beter het aspect doel sterker te expliciteren door de superscripte toevoeging van *om*. In hetzelfde hoofdstuk heeft hij nog eens het aspect doel uitdrukkelijker geformuleerd, maar dan door het Latijnse gerundivum zonder *esse* om te zetten in een doelzin: 9.4 (fol. 17v) *Hi sant di te Herodese om dat hi di bespotten soude / Illudendum Herode te misit*.

17.5 (fol. 31v)

De suren wijn met gallen ghemingt hebbic suspect.
Vinum mirratum cum felle mixtum suspectum michi est.

Eerst werd *suspectum* vertaald door *suspect*; achteraf vond de vertaler het blijkbaar te Latijns en noteerde hij superscript de alternatieve vertaling *wantrouwewel*. In tegenstelling tot dat laatste woord ontbreekt *suspect* in het *Middelnerlandsch Woordenboek* dat wel het lemma *suspicie* heeft.

Verder herinner ik eraan dat het zeer kleine formaat van het handschrift en het feit dat de Necrologium-kopiist de vertaling in de middenstijl noteert, ook wijzen in de richting van een eerste versie van de vertaling. Tenslotte is het opvallend op hoeveel plaatsen woorden of delen van woorden met zwarte inkt (door een andere hand?) werden overschreven omdat ze te bleekjes waren en dat staat in scherp contrast met het gelijkmatige schriftbeeld van Brussel 2485 met de *Regel van Benedictus*. Dat kan niet liggen aan het perkament, want Erik Kwakkel stelde vast dat het in beide handschriften aan elkaar verwant is. Het kan ook niet liggen aan de kwaliteit van de pen, want een zo ervaren kopiist als de Necrologium-kopiist moet een veer tot een goede pen kunnen snijden. Wie in het IT-tijdperk af en toe nog eens met een vulpen schrijft, zal bemerken dat als je met de pen in de hand een tijdje nadenkt over de formulering van een zin, bij een nieuwe aanzet de inkt niet zo goed vloeit omdat hij tijdens de “rust” aan de pen wat opdroogt. Al die blekere tekstplaatsen wijzen erop dat de tekst niet in een haal gekopieerd werd.

8. DE NECROLOGIUM-KOPIIST IS DE HERNSE BIJBELVERTALER

Indien het aannemelijk is dat de *Stimulus dilectionis* vertaald werd door de Hernse Bijbelvertaler en indien *De gaert der minnen* in Brussel, K.B. 3093-95 een autograaf is, dan is de Necrologium-kopiist de Hernse Bijbelvertaler. Zijn er nog meer argumenten voor die identificatie? In het tweede deel van

het Nieuwe Testament in Brussel, K.B. 2849-51 heeft de Necrologium-kopiist een hele reeks vertaalcorrecties aangebracht en daarin staan twee exclusieve Naghel-woorden, nl. *ongeredent* en *ongesadelijc*.⁹⁰ Verder blijkt uit een eigen tekst van de Hernse Bijbelvertaler dat hij behalve zijn vertaalwerk ook zoals Jacobus van Gruitrode een handwerk beoefende: hij schreef boeken op perkament! In de proloog op de Bijbelvertaling deelt de vertaler mee dat hij in zijn vertaling ook stukken uit de *Historia scholastica* van Petrus Comestor zal inlassen *ende settent biden texte* [= ik zal die naast de Bijbeltekst zetten], *mer dat salic wel tallen steden onderscheiden, waert beghint ende eynde neemt, met roden encke*: hij zal dus in zijn tekst met rode inkt aanduiden waar passages uit de *Historia scholastica* beginnen en eindigen.⁹¹ En hij kon een ganzenveer *met roden encke* hanteren, want in de vierde productie-eenheid van Wenen, Österreichische Nationalbibliothek SN 12857⁹² bracht hij de rode initialen aan het begin van de titels van de hoofdstukken aan en van hem is ook de hele rubricatie in de vijfde productie-eenheid van Brussel 2849-51.⁹³

Indien de Necrologium-kopiist de Hernse Bijbelvertaler is, vallen ook enkele andere puzzelstukjes op hun plaats. Wanneer hijzelf het netafschrijf van een eigen vertaling schreef, bracht hij in laatste instantie nog vertaalcorrecties aan zoals in Brussel 2485 met de *Regel van Benedictus*. Maar toen eenmaal een degelijke legger voorhanden was, vertrouwde hij erop dat hij de verdere afschriften aan confraters kon overlaten. Dat was het geval in Brussel 394-98, waarin hij niet zijn *Regel van Benedictus* kopieerde, maar wel het necrologium van Vorst voor zijn rekening nam.

Toen Jan Deschamps in 1964 de Bijbelvertaler in de benedictijnenabdij in Affligem localiseerde, gebeurde dat vooral op basis van een glosse bij Exodus 16,36: *Gomor es tiende deel van eenre maten heet ephi, also wy segghen een veertele, want iij ephi maken omtrent een rasire in Henegouwen, ende omtrent iij veertelen der maten van Aelst*.⁹⁴ Toen ik in 1976 Herne vooruitschoof, reageerde M. Gysseling: “Toch meen ik dat Affligem boven Herne te verkiezen is. Met de Henegouwse rasire kan de vertaler vertrouwd geworden zijn in de priorij van Affligem te Frasnes-lez-Gosselies, en Affligem zelf ligt toch vlak bij Aalst.”⁹⁵ Dat was een hypothese in het kwadraat, want de hypothese van Affligem was gebaseerd op de hypothese dat de vertaler ook in Frasnes-lez-Gosselies zou geweest zijn. Maar de documenten laten niet zoveel ruimte aan dergelijke fantasie!

⁹⁰ K. De Bundel, *a.w.*, dl. 1, p. 100.

⁹¹ C.C. de Bruin, *Het Oude Testament. Eerste stuk*. Leiden, 1977, p. 4.

⁹² E. Kwakkel 2002, p. 277.

⁹³ E. Kwakkel 2002, p. 212.

⁹⁴ C.H. Ebbinge Wubben, *Over Middelnerlandsche vertalingen van het Oude Testament – Bouwstoffen voor de geschiedenis der Nederlandsche bijbelvertalingen*. 's-Gravenhage, 1903, p. 101.

⁹⁵ Zie *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 1977, pp. 224-225.

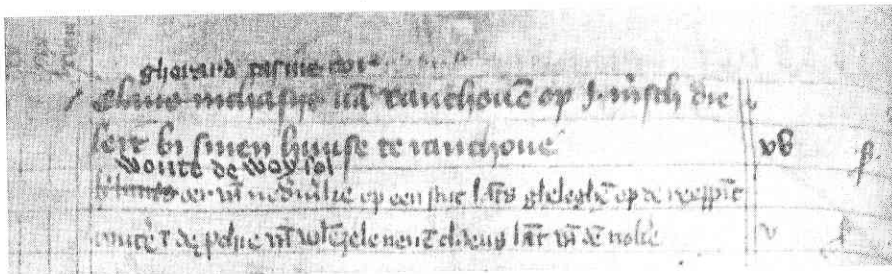
⁸⁹ Th. Coun, *De oudste Middelnerlandse vertaling van de Regula S. Benedicti*. Hildesheim, 1980, *Regulae Benedicti Studia Supplementa* 8, pp. 176-177.

In het Rijksarchief in Leuven berust een “RENT ende PACT BOECKSKEN 1357. etceteris” van het kartuizerklooster van Herne⁹⁶ met renten, cijzen en pachtinkomsten. Daarin komen volgende vermeldingen voor:

- Gillijs vander Hespt pachtte ongeveer een half bunder en betaalde daarvoor jaarlijks 3 rasiere koren: *dit bringht hi ons up onsen zolre thuis ende metet ons metter maten van herne* (27r).
- *Op de molen naest der kerken te hofstade met der maten van aelst* (12r).
- *11 rasiere ende 1 vertel coren* (29r).
- *2 mudde coren elcs siaers ende 2 rasiere* (26v).

De rasiere is een inhoudsmaat voor droge vruchten, zoals ook mudde en viertel en waarbij mudde groter en viertel kleiner is. Ook elders vond ik nog voor de kerk van Neigem (Ninove) 2 zakken en 3 rasiere⁹⁷; daar is blijkbaar zak de grotere eenheid. De glosse betekent: 4 ephi = 1 Henegouwse rasiere = 4 Henegouwse viertelen = 3 Aalsterse viertelen, m.a.w. de inhoud van het viertel van Aalst was groter dan dat van Herne. De kartuizers van Herne bezaten heel wat gronden en inkomsten in Aalst en omgeving. Het Londense cartularium van Herne bevat niet minder dan 48 oorkonden i.v.m. goederen in Aalst en omstreken.⁹⁸ Dat kartuizers van Herne in verband met het beheer van hun goederen en van hun landbouwinkomsten de maat van Aalst kenden, ligt bijgevolg voor de hand. Met deze gegevens voor ogen hoeft een kartuizer die de maat van Aalst vermeldt, niet uit de Denderstad afkomstig te zijn. Hij beschikte immers over die gegevens in de administratie van zijn eigen klooster.

Kon de Necrologium-kopiist als Bijbelvertaler over die gegevens beschikken? Ja, want hij heeft op vier folio's in dat register in totaal zes posten genoteerd (afb. 1-3).⁹⁹

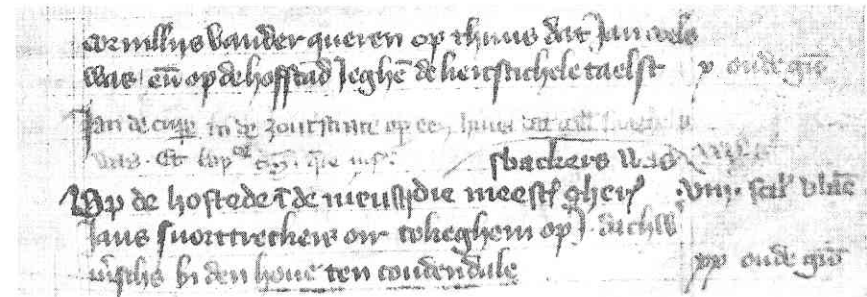
Afb. 1. *Rent ende pacht boeckskken 1357*, Rijksarchief Leuven, Kerkelijke archieven van Brabant nr. 14207, fol. 5v: (-here l.nts) oer [=erfgenaam] van nedermarke op een stuc lants ghelegheghe op de reppinc coutere in de prochie van volenzele neven claus lant van den nokere

⁹⁶ Kerkelijke archieven van Brabant nr. 14207.

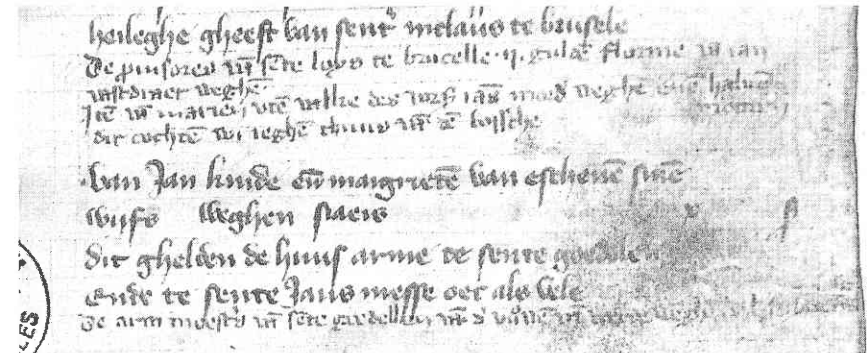
⁹⁷ <http://wedergrate.tripod.com/neigemkerkrenteboek.htm> (29/10/2013).

⁹⁸ E. Lamalle, *a.w.*, p. XXXVII.

⁹⁹ Dank aan Algemeen Rijksarchivaris Karel Velle (Brussel) en Diensthoofd Eddy Put (Rijksarchief Leuven) voor de verleende vrijstelling van gebruiksrechten voor de foto's (mail 18.07.2013).

Afb. 2. *Rent ende pacht boeckskken 1357*, Rijksarchief Leuven, Kerkelijke archieven van Brabant nr. 14207, fol. 12r: Jan de cupere in de zoutstrate op een huus dat gillijs snaghels was.

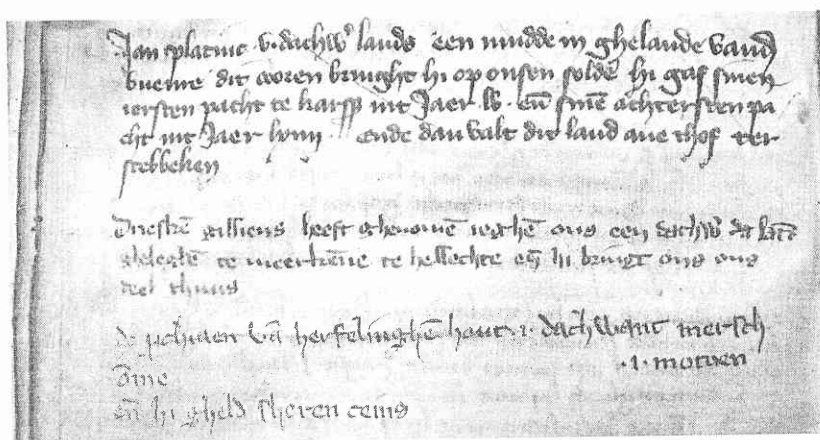

Afb. 3. *Rent ende pacht boeckskken 1357*, Rijksarchief Leuven, Kerkelijke archieven van Brabant nr. 14207, fol. 13r: De provisorien van sente loys te brucelle .ij. gulden florine van ian vastdraet weghen
Item van marien uten valke des vorscreven ians moeder weghen enen halven mottoen dit cochten wi ieghen thuis van den bossche (...)
De arm meesters van sente goedellen van der vrouwe van (?) veerde weghen

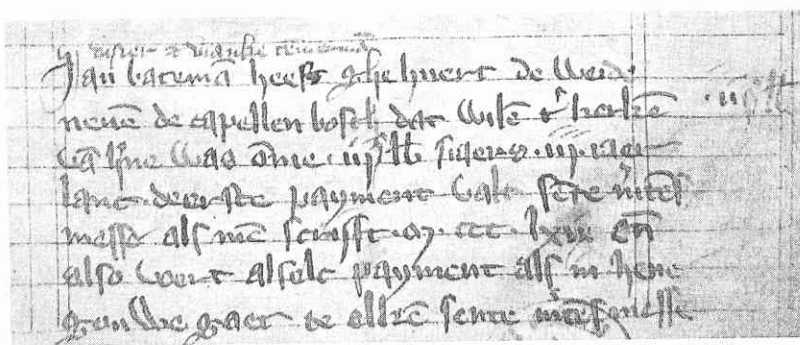
Op folio 26r begint het pachtboek, dat door de hoofdhand op maandag 8 augustus 1362 werd aangelegd. Op de foto van folio 34v (afb. 4) staat bovenaan de tekst van de hoofdhand, daaronder de post van de Necrologium-kopiist en vervolgens een aanvulling door een derde hand. In het pachtboek wordt meestal vermeld wanneer het pachtcontract ingaat en wanneer de eerste pacht zal betaald worden. Tussen beide data werd bijgevolg de pachtvermelding geschreven. Van die derde hand heb ik nog heel wat aanvullingen gevonden in het ganse register, maar alleszins drie zijn gedateerd, nl. in 1365 (28r), 1366 (27v) en 1369 (35r, afb. 5).¹⁰⁰ Vanaf 1370 zijn de aanvullingen van een andere

¹⁰⁰ Met heel veel dank aan Erik Kwakkel aan wie ik specimens van de verschillende handen ter controle mocht voorleggen.

hand dan de derde. Nergens vinden we een aanduiding dat de Necrologium-kopiïst in dezelfde periode als de derde hand in het register geschreven heeft. Bijgevolg moeten zijn posten tussen 1362 en 1365 gedateerd worden.

Afb. 4. *Rent ende pacht boecksken 1357*, Rijksarchief Leuven, Kerkelijke archieven van Brabant nr. 14207, fol. 34v: Driesken galliens heeft ghenomen ieghen ons een dachwand (-da) lants gheleghen te meerkenne te hellechte ende hi bringt ons ons deel thusus.

Afb. 5. *Rent ende pacht boecksken 1357*, Rijksarchief Leuven, Kerkelijke archieven van Brabant nr. 14207, fol. 35r. Verpachting van een weide waarvoor de eerste pacht op Sint-Maartensdag 1369 moet betaald worden. De tekst is geschreven door de derde hand.

9. KAN DE NECROLOGIUM-KOPIÏST GEÏDENTIFICEERD WORDEN MET PETRUS NAGHEL?

Indien de Necrologium-kopiïst de aanvullingen in het register met renten, cijzen en pachten vóór 1365 geschreven heeft, kan hij niet Petrus Naghel zijn, want die was van 3 juli 1362 tot 5 mei 1365 prior in Antwerpen.

Verder is er een tekst in handschrift Brussel, K.B. 21536-40, dat een necrologium van Herne bevat. Daarin is een blad toegevoegd waarop de Necrologium-kopiïst de oorkonde met de schenking uit 1370 aan Herne door Willem van Reyghersvliet in het Latijn heeft gekopieerd.¹⁰¹ Op de dag dat voor het echtpaar van Reyghersvliet een mis zou worden opgedragen, zou elke monnik een behoorlijke portie vis en goede wijn ontvangen. Die overeenkomst werd namens het klooster bekrachtigd door prior Petrus Naghel: “quod nos (-prior) frater/ petrus prior huius domus pro nobis et nostris successoribus eidem domino fideliter promissimus impleturum”.¹⁰² De Necrologium-kopiïst kon die tekst kopiëren uit de oorkonde van die schenking, maar dat hij zich dan juist in zijn eigen vermelding zou vergissen, is toch merkwaardig. Achteraf in 1378 werd de schenking nog aangevuld en de Necrologium-kopiïst voegt dat heel zakelijk toe: “Item contulit idem dominus anno Domini M.CCC.LXXVIII. circa assumptionem Virginis gloriosae LX. II. paris”.¹⁰³ Het lijkt weinig waarschijnlijk dat indien deze tekst door Petrus Naghel zou geschreven zijn, hij zo afstandelijk de gegevens zou noteren van een toch belangrijke schenking die o.a. diende voor het onderhoud van een kapelaan.

Tenslotte is er handschrift Brussel, K.B. 1805-08. Het bestaat uit drie productie-eenheden, waarvan de eerste volgens het colofon beëindigd werd op 23 augustus 1395. Beide productie-eenheden samen bevatten de vertaling van *Dialogorum libri IV* van Gregorius de Grote door de Hernse Bijbelvertaler. Daarna volgt een derde productie-eenheid “vermoedelijk speciaal vervaardigd om aan de gebruikseenheden met de *Dialogen* te worden toegevoegd.”¹⁰⁴ Katty De Bundel onderzocht de drie teksten van die derde gebruikseenheid; de eerste tekst (folio 64ra-64va) is een tekst van pseudo-Augustinus onder de titel *In de wihinghen van der kerken*, de derde (folio 64vb-65ra) is een onvolledige vertaling van pseudo-Beda, *Homiliae 67 In dedicatione ecclesiae*. In beide teksten samen trof ze drie exclusieve Naghel-woorden aan en één onrechtstreeks gevonden Naghel-woord. Tussen die twee teksten bevindt zich een excerpt uit de vertaling van Gregorius, *Homiliae in evangelia*, door de Hernse Bijbelvertaler vervaardigd in 1381. Vergelijking van het excerpt met de vertaling *Sente Gregorius' omelien* leverde een aantal verschillen op en Katty De Bundel besloot: “Dit alles wekt sterk de indruk dat het excerpt wel eens een *ad hoc*-vertaling zou kunnen zijn van Naghels hand.”¹⁰⁵ De derde gebruikseenheid werd geschreven door de Necrologium-kopiïst. Indien de derde gebruikseenheid, geschreven door de Necrologium-kopiïst, bedoeld was om toegevoegd te worden aan de twee

¹⁰¹ Fol. 222v. Een afbeelding van die tekst bij E. Kwakkel 2002, afbeelding 29. De tekst komt ook voor in het andere necrologium van Herne, nl. Parijs, Bibliothèque de l’Arsenal 1124, fol. 34r.

¹⁰² De tekst is uitgegeven door E. Lamalle 1932, pp. 228-229. De formulering “nos ... prior ... domus” is een geïjkte vorm in dergelijke oorkonden. Zie E. Lamalle 1932, p. 34, voetnoot 1.

¹⁰³ In het cartularium van Herne in Londen, British Museum, ms. add. 25.056, fol. 157r-158v staan er drie oorkonden over de schenkingen van van Reyghersvliet. E. Lamalle 1932, pp. 33-34, voetnoot 5.

¹⁰⁴ Beschrijving van het handschrift in E. Kwakkel 2002, pp. 205-207.

¹⁰⁵ K. De Bundel, *a.w.*, dl. 1, pp. 424-425.

andere, dan gebeurde dat na 23 augustus 1395 en dan kan de Necrologium-kopiist niet Petrus Naghel zijn, want die was al op 1 mei 1395 overleden. Een andere consequentie is: indien de Necrologium-kopiist de Hernse Bijbelvertaler is, dan zijn al de teksten van de derde gebruikseenheid autografen.

Nog tijdens mijn promotieonderzoek achtendertig jaar geleden vermoedde ik dat de tekst *De gaert der minnen* in handschrift Brussel 3093-95 belangrijk zou zijn voor de identificatie van de Hernse Bijbelvertaler. Meer dan drie decennia heb ik geprobeerd die tekst zijn geheimen te ontfoetselen en heb daarbij ook een aantal misslagen begaan. Het was Erik Kwakkel die in zijn proefschrift in 2002 voor het eerst uitdrukkelijk een verband legde tussen de Necrologium-kopiist en de Bijbelvertaler en die hypothese onderbouwde met vier observaties.¹⁰⁶ Zijn onderzoek en dat van Katty De Bundel waren voor mij onmisbaar om eindelijk inzicht te krijgen in die geheimnisvolle tekst *De gaert der minnen*.

BIJLAGE

De Latijnse Bijbelcitataten zijn afkomstig uit de Vulgaateditie,¹⁰⁷ de Middelnederlandse uit de editie van De Bruin.¹⁰⁸ Om te verduidelijken in hoever de Bijbelvertaling (= Naghel) en *De gaert der minnen* (= GM) als vertaling van *Stimulus dilectionis* (= SD) in het Brusselse handschrift 3093-95 al dan niet overeenkomen heb ik ter vergelijking twee andere *Stimulus*-vertalingen geciteerd, nl. de tweede (= A) volgens Amsterdam, Universiteitsbibliotheek I G 34, folio 4r-32v en de vijfde vertaling (= R) volgens Rotterdam, Gemeentebibliotheek 96 H 1, folio 33r-71v.

14.5

Genesis 37,27: frater enim et caro nostra est.

Naghel: want hi es onse brueder ende ons vleechs (*lees*: vleesch).

SD: Frater enim et caro nostra est.

GM 25r: Want hi es ons bruder ende ons vleesch.

A 23r: Want hi is onse broder ende onse vleysche.

R 59r: want hi ons vleysch ende broeder is.

Naghel, GM en A komen ook in woordorde overeen.

13.5

Genesis 37,33: fera pessima comedit eum, bestia devoravit Ioseph.

Naghel: een alte quade beeste heefden gheten, een beeste heeft Ioseph verslint.

¹⁰⁶ E. Kwakkel 2002, pp. 186-187.

¹⁰⁷ *Biblia Sacra vulgatae editionis Sixti V Pont. Max. iussu recognita et Clementis VIII auctoritate edita. Editio emendatissima apparatu critico instructa cura et studio Monachorum Abbatiae Pontificiae Sancti Hieronymi in Urbe Ordinis Sancti Benedicti*. Rome, Marietti, 1959.

¹⁰⁸ C.C. de Bruin, *Het Oude Testament*. Drie stukken. Leiden, 1977-1978. Verzameling van Middelnederlandse Bijbelteksten, grote reeks, afdeling 1.

SD: Fera pessima devoravit eum.

GM 24r: de alre quaetste beeste heeftenne gheten.

A 22r: die alre boeste beeste heefden verslonden.

R 57v: dese quade wilde beeste heeft hem verslonden.

Kende de vertaler de Bijbeltekst hier vanbuiten, want hij heeft vertaald alsof er in SD *comedit* i.p.v. *devoravit* stond of had zijn Latijnse legger de lezing *comedit*?¹⁰⁹

14.1

Genesis 45,26: filius tuus vivit, ipse dominatur in omni terra Aegypti.

Naghel: dijn sone leeft ende hi es here int lant van Egipten.

SD: vivit filius tuus et ipse dominatur in tota terra Egypti.

GM 24v: dijn Zone leeft ende hi regneert in al dlant van Egipten.

A 22v: dijn soen leeft ende is een heer over alle Egipten.

R 58v: uwe zone levet ende heeft heerscappie over theel landt van Egipten.

Bij Naghel bleef *omni* onvertaald; alleen Naghel en GM hebben na *ende* het persoonlijk voornaamwoord *hi* en gebruiken het voorzetsel *in*.

12.6

Numeri 12,12: abortivum quod proiicitur de vulva matris suae.

Naghel: onvruchtelijc saet, dat gheworpen waert uuter moder vroulijcheit.

SD: abortivum quod proicitur a vulva.

GM 23r: een doot zaet, dat uter vrouwelecheit gheworpen werdt.

A 21r: een onverboren kijnt dat van sijnre moeder buuc verworpen is.

R 56v: een onvoldragen vrucht die uutter moeder geworpen wort.

Alleen Naghel en GM hebben het woord *saet* als deelvertaling van *abortivum* en *vrouwelecheit* voor *vulva* is één van de indicatieve woorden.¹¹⁰

7.7

Rechters 16,14: Philistiim super te Samson.

Naghel: Sampsoen, die Philistijn comen op di!

SD: Philistum super te Samson.

GM 15r: Sanson, de Philistijn sijn op di.

A 15r: vertaling ontbreekt.

R 48v: doen vielen die Philisteen op u Sampson.

Zowel Naghel als GM openen met een aanspreking en alleen *comen* en *sijn* verschillen in beide vertalingen.

15.20

Psalm 17,34: qui perfecit pedes meos tamquam cervorum.

Naghel: die minen voet volmaect heeft gelijc der herten voet.

SD: Numquid pedes mei tanquam cervorum?

¹⁰⁹ K. De Bundel, *a.w.*, dl. 1, p. 389 stelt dat de vertaling *gheten* voor *devoravit* afwijkt van Naghels voorkeurvertaling *verslonden* die zowel in *Vanden houte slevens* als in Genesis 37,33 voorkomt. Zij wist blijkbaar niet dat deze plaats in SD en *De gaert der minnen* een citaat is van die Bijbelplaats met de beide werkwoorden.

¹¹⁰ K. De Bundel, *a.w.*, dl. 1, p. 394.

GM 29r: sijn mine voete niet als herten voete?

A 26r: Heb ic voeten als die herte doen?

R 63r: Zijn mijn voeten als herts voeten?

Naghel heeft enkelvoud *voet* i.p.v. meervoud, maar hij en GM hebben de voorgeplaatste genitief.

4.3

Psalm 18,6: ut gigas ad currendam viam.

Naghel: als een gygant om de wech te lopene.

SD: ut gigas fortis ad currendam viam.

GM 7v-8r: om te loepenne als een starc gygant den wech.

A 9v: als een starck gygant om ons allen den wech onser salicheit doer te lopen.

R 40v: als een groetmoedich reuze om te loopen den wech.

Tussen Naghel en GM verschilt alleen de plaats van *te lopene*.

4.1

Psalm 25,4: cum consilio vanitatis.

Naghel: metten rade der ydelheit.

SD: cum concilio vanitatis.

GM 7v: metten rade der ydelheit.

A 9r: inden raet der ydelheit.

R 40r: inde vergaderinge der ydelheit.

Alleen Naghel en GM stemmen letterlijk overeen.

17.1

Psalm 31,4: dum configitur spina.

Naghel: als die doren dor steect.

SD: dum triplex mihi configitur spina.

GM 31r: als mi de drirande doren dorstect.

A 27v: als my dese drierhande doerne steect.

R 65r: als ick mitten driedubbelden doern gesteken worde.

Alleen Naghel en GM hebben *dorsteect* als vertaling van *configitur*.

4.16

Psalm 37,15: sicut homo non audiens, et non habens in ore suo redargutiones.

Naghel: als een mensche, die niet en hoert ende die in sinen mont niet en heeft berespinghe.

SD: sicut homo non audiens, et non habens in ore suo redargutiones.

GM 10r: als een mensche, niet horende en niet hebbende in sinen mont weder berespinghen.

A 11v: als een mensche die niet en hoert ende in sinen mont gheen weder berespen en hevet.

R 43v: als een mensche die niet hoorende en is ende niet hebbende in sijn mont eenige wederspraecke.

Het Latijnse participium presens wordt volgens K. De Bundel “doorgaans op dezelfde manier vertaald als in *Benedictus regele*”.¹¹¹ Dat Naghel een relatiefzin heeft en GM het

participium behoudt, is dus normaal. Eveneens volgens K. De Bundel is *weder berespinghen* in GM een hapax legomenon,¹¹² maar in A staat de gesubstantiveerde infinitief *weder berespen*. De betekenisomschrijvingen van *berespinghe* in het *Middelnederlandsch Woordenboek* komen niet overeen met die van *redargutio* (tegenopmerking, tegenwerping); mogelijk is *weder berespinghe* in GM een poging om *redargutio* beter te vertalen dan in de psalm.

18.3

Psalm 41,5: in locum tabernaculi admirabilis.

Naghel: in die stat des wonderleecs tabernakels.

SD: in locum tabernaculi ammirabilis.

GM 32v: in de stat der verwonderlekere woeninghen.

A 28v: in die stede des wonderliken tabernakels.

R 66v: inde plaetse vanden alder wonderlijcxsten tabernakel.

Zowel in de psalm als in SD betekent *tabernaculum* de woning van God en de vertaling in GM is bijgevolg correct.

8.6

Psalm 44,13: omnes divites plebis.

Naghel: alle lieden vanden rike.

SD: omnes divites plebis.

GM 16v: alle de rike van den volke.

A 16v: alle die rijcken des volcs.

R 50r: alle die rijcke van tvolck.

De Bruin gaf de psalmen uit volgens handschrift Brussel, K.B. 21625 dat nogal wat corrupte lezingen bevat.¹¹³ Dat is hier het geval.

15.12

Psalm 62,9: Adhaesit anima mea post te.

Naghel: mijn ziele an na di.

SD: Adhereat anima mea post te.

GM 27v: Mijn ziele ane cleve na di.

A 25r: Mijn siele moet an dy cleven.

R 61v: Laet mijn ziele aen u hangen.

Ook hier is de lezing in het Brusselse psalmenhandschrift corrupt. De Bruin stelde als mogelijke correctie voor “mijn ziele hanghet an di”,¹¹⁴ maar GM biedt de oplossing: an<e cleve> na di.

15.3

Psalm 68,2: intraverunt aquae usque ad animam meam.

Naghel: die watere sijn in gegaen tote miere zielen.

SD: intraverunt usque ad animam tuam.

¹¹² K. De Bundel, *a.w.*, dl. 1, p. 393.

¹¹³ C.C. de Bruin, *Het Oude Testament*. Tweede stuk. Leiden, 1978, p. VIII.

¹¹⁴ C.C. de Bruin, *Het Oude Testament*. Tweede stuk..., p. 227.

¹¹¹ K. De Bundel, *a.w.*, dl. 1, p. 407.

GM 26v: de watere waren in mi comen toter zielen.
 A 24r: die wateren sijn tot dijnre sielen toe in ghegaen.
 R 60v: die tot mijnder zielen toe inghegaen waeren.
 GM is de enige die niet het werkwoord *ingae*n gebruikt. Mogelijk had de Latijnse legger van SD de lezing *meam*, zoals ook blijkt uit het Rotterdamse handschrift.

9.7

Psalm 68,5: quae non rapui tunc exolvebam.
 Naghel: dat ic niet gheroeft en hebbe dat galdic doe.
 SD: que non rapuisti, tunc exsolvebas.
 GM 18r: dattu niet gheroeft en hads, dat vergoutstu dan.
 A 17v: du betaeldes dattu niet ghenomen en hadste.
 R 51v: ghi doen betaelt hebt dat ghi niet genomen en hadt.
 Naghel en GM hebben de werkwoorden *roven* en (*ver*)*gelden* gemeenschappelijk.

14.6

Psalm 83,10: respice in faciem christi tui.
 Naghel: aensich ende scouwe in dijns Cristus aensichte.
 SD: Respice domine in faciem Christi tui.
 GM 25v: Ansich, Here, in dijns Christus ansichte.
 A 23r: O Heer sich ynt aensicht dijn Cristi.
 R 59r: Siet heer int aensicht van uwen Christum.
 Naghel gebruikt een doublet of dubbele vertaling voor *respice*, wat typisch is voor de Bijbelvertaler van 1360, maar voor het overige komt zijn vertaling volkomen overeen met GM.

17.4

Jesaja 5,20: ponentes tenebras lucem et lucem tenebras, ponentes amarum in dulce et dulce in amarum.
 Naghel: settende die donkerheden licht ende dat licht donkerheden, settende dat bitter int suete ende dat suete in dat bitter.
 SD: qui tenebras lucem, et lucem tenebras, amarum dulce et dulce amarum arbitrantur.
 GM 31v: die achten donkerheden licht ende dlicht donkerheden, tsure suet ende tsute suer.
 A 27v-28r: die duysternisse licht ende licht duysternisse ende bitter soet ende soet bitter wanen te wesen.
 R 65v: die hem laten duncken dat die duysternisse licht is ende tlicht duysternisse, dat bitter zoet is ende zoet bitter.
 De vertaling van *amarum* door *suer* in plaats van *bitter* is blijkbaar ingegeven door de tegenstelling *suer* – *suet*¹¹⁵.

5.9

Jesaja 14,12: Quomodo cecidisti de caelo lucifer, qui mane oriebaris?
 Naghel: Hoe gevielstu vanden hemel, Lucifer, die vroech op rees?

SD: Quomodo cecidisti de celo, lucifer, qui mane oriebaris?

GM 11v : Hoe ghevielstu van den hemele, Lucifer, die vroech op rees?

A 12v: O lichtdrager hoe bistu uutem hemel ghevallen die daer vroech op gheresen waerste?

R 45r: Hoe sijdi vanden hemel gevallen, o Lucifer, die smorgens vroech op ghinckt?
 Naghel en GM stemmen volkomen overeen!

18.3

Jesaja 26,20: donec pertranseat indignatio.

Naghel: tot dat mijn onweerdicheit over lide.

SD: donec pertranseat furor tuus.

GM 32v: tote dat dine gramscap overleden sal sijn.

A 28v: thent dijn toern gheleden is.

R 67r: tot dat uwen toern overgegaen is.

Naghel en GM hebben *overliden* gemeenschappelijk als vertaling van *pertransire*.

12.6

Jesaja 53,3: novissimum virorum.

Naghel: den lesten vanden mannen.

SD: novissimus virorum.

GM 23r: de achterste van mannen.

A 21r: alre mannen mynste.

R 56v: die ongheachtste der mannen.

Is in GM de nasaalstreep boven *van* vergeten (=vanden)?

12.9

Jesaja 53,5: vulneratus est propter iniquitates nostras, attritus est propter scelera nostra.

Naghel: hi is gewont om onse ongerechtigheiden, hi es vertreden om onse sunden.

SD: vulneratus est propter iniquitates nostras, attritus est propter scelera.

GM 23r-23v: hi es ghewondt om onse ongerechteheiden ende hi es ghepassijt om onse zonden.

A 21v: hi is ghewont om onser boesheit willen, hi is vertreden om onser sonden willen.

R 57r: hi is gewont om onse sonden ende is ontstucken gewreven om onse misdaden.

Attritus wordt door Naghel en in GM verschillend vertaald; *atterere* betekent o.a. stukwrijven (cf. R) en vertrappen (Naghel, A). Moderne vertalingen hebben *gebroken*.

12.6

Jesaja 53,12: cum sceleratis reputatus est.

Naghel: dat hi mitten misdadigen geacht was.

SD: cum sceleratis reputatus est.

GM 23r: hoe hi metten mesdagedhen geacht es.

A 20r: hoe dat hi mitten bosen gherekent is.

R 56v: hoe dat hi gheacht is mitten misdadigen.

Naghel, GM en R komen overeen, maar de eerste twee hebben bovendien dezelfde woordorde.

¹¹⁵ K. De Bundel, *a.w.*, dl. 1, p. 413.

17.4

Jeremia 51,7: Calix aureus Babylon in manu Domini inebrians omnem terram.
 Naghel: Babilon is een gulden nap in des Heren hant, die alt lant dronken maect.
 SD: ut calix iste aureus Babylonis inebrians omnem terram.
 GM 31r: dat dese gulden nap van Babilonien, die al de werelt dronken maect.
 A 27v: dat dese kelc van Babilonien die alle die werlt dronken maect.
 R 65v: desen kelck van Babilonien [*rest niet vertaald*].
 Naghel en GM hebben het woordje *nap*.

LITERATUURLIJST

- Berteloot A. & J.M. Hlatky, 'Die südniederländische Legenda aurea und der «Bijbelvertaler van 1360»', in: A. Berteloot, H. van Dijk & J. Hlatky (Hrsg.), «Een boec dat men te Latine heet Aurea Legenda». Beiträge zur niederländischen Übersetzung der Legenda aurea. Münster/ New York / München / Berlin, 2003, Niederlande-Studien 31, pp. 35-51.
- Berteloot A., G. Claassens & W. Kuiper (ed.), *Gulden legende. De Middelnederlandse vertaling van de Legenda aurea door Petrus Naghel uitgegeven naar handschrift Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15140*. Deel II. Turnhout, 2011.
- Biblia Sacra vulgatae editionis Sixti V Pont. Max. iussu recognita et Clementis VIII auctoritate edita. Editio emendatissima apparatu critico instructa cura et studio Monachorum Abbatiae Pontificiae Sancti Hieronymi in Urbe Ordinis Sancti Benedicti*. Rome, Marietti, 1959.
- Blaise A., *Dictionnaire Latin-Français des auteurs chrétiens*. Revu spécialement pour le vocabulaire théologique par Henri Chirat. Turnhout, 1967².
- Buntinx J., *Het memoriaal van Jehan Makiel, klerk en ontvanger van Gwijde van Dampierre (1270-1275)*. Brussel, 1944.
- Coun Th., *De Middelnederlandse vertalingen van de "Regula Sancti Benedicti"*. Een studie gebaseerd op een codicologisch onderzoek van de handschriften, met een tekstuitgave van de oudste Middelnederlandse vertaling. Katholieke Universiteit Leuven, 1976 (onuitgegeven dissertatie).
- Coun Th., *De oudste Middelnederlandse vertaling van de Regula S. Benedicti*. Hildesheim, 1980, *Regulae Benedicti Studia Supplementa* 8.
- Coun Th., 'De Middelnederlandse vertalingen van Ekbert von Schönau's *Sermo de vita et passione Jesu Christu*', in: *Ons Geestelijk Erf* 59 (1985), pp. 515-532.
- Coun Th., 'Alsoe soudic dat dietschen. Vranke Callaert als vertaler van Latijns geestelijk proza', in: *Ons Geestelijk Erf* 69 (1995), pp. 26-46.
- De Bruin C.C., *Het Luikse Diatessaron. Met de engelse vertaling van A.J. Barnouw*. Leiden, 1970, Verzameling van Middelnederlandse Bijbelteksten, kleine reeks, afdeling 1.
- De Bruin C.C., *De Delftse Bijbel in het licht der historie. Inleiding bij de heruitgave A.D. 1977*. Amsterdam- Alphen a.d. Rijn, 1977.
- De Bruin C.C., *Het Oude Testament*. Drie stukken. Leiden, 1977-1978. Verzameling van Middelnederlandse Bijbelteksten, grote reeks, afdeling 1.
- De Bundel K., *Van woerde tot woerde oft van synne te sinne. Petrus Naghel en het translatorium van de kartuis te Herne (ca. 1350-1400)*. 2 Dln. Leuven, 2009 (onuitgegeven dissertatie).
- De Grauwe J. & F. Timmermans, *Prosopographia Cartusiana Belgica Renovata (1314-1796)*. 2 dln. Salzburg, 1999, *Analecta Cartusiana*, 154.

- Deschamps J., 'De lange en de korte redactie van het *Rosarium Jesu et Mariae* van de kartuizer Jacobus van Gruitrode en de Middelnederlandse vertaling van de korte redactie', in: Chr. de Backer, A.J. Geurts & A.G. Weiler (ed.), *Codex in context. Studies over codicologie, kartuizergeschiedenis en laatmiddeleeuws geestesleven aangeboden aan Prof. Dr. A. Gruijs*. Nijmegen, 1985, Nijmeegse codicologische cahiers 4-6, pp. 105-128.
- Deschamps J., 'Middelnederlandse vertalingen en bewerkingen van werken van de kartuizer Jacobus van Gruitrode', in: *Hulde-album dr. F. Van Vinckenroye*. Hasselt, 1985, pp. 67-81.
- Desplenter Y., 'De geschiedenis van de Middelnederlandse psaltervertalingen herzien. De middeleeuwse overzettingen van het psalmboek uit het zuiden van het Nederlandse taalgebied (ca. 1300- ca. 1550)', in: *Ons Geestelijk Erf* 83 (2012), pp. 3-56.
- De Vooy C.G.N., 'Iets over middeleeuwse bijbelvertalingen', in: *Theologisch tijdschrift* 37 (1903), pp. 111-158.
- Ebbinge Wubben C.H., *Over Middelnederlandsche vertalingen van het Oude Testament – Bouwstoffen voor de geschiedenis der Nederlandsche bijbelvertalingen*. 's-Gravenhage, 1903.
- Heinemeyer K., 'Schönau', in: *Lexikon des Mittelalters*. Dl. 7. München, 1995, kol. 1530-1531.
- Hendrickx F. (red.), *De kartuizers en hun klooster te Zelem. Tentoonstelling ter gelegenheid van het negende eeuwfeest van de Orde 1084-1984*. Diest – Stedelijk Museum 30 juni-30 september 1984. Diest, 1984, Dietsche Cronycke 7.
- Hinz H., 'Ekbert (Egbert) v. Schönau', in: *Lexikon des Mittelalters*. Dl. 3. München-Zürich, 1986, kol. 1763.
- Hogenelst D. & F. van Oostrom, *Handgeschreven wereld. Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen*. Amsterdam, 1995.
- Karel van Hulthem 1764-1832. Brussel, 1964.
- Kohl W., E. Persoons & A.G. Weiler, *Monasticon Windeshemense*. Teil 1: Belgien. Brussel, 1976, Archief- en Bibliotheekwezen in België, Extranummer 16.
- Kors M., 'Die Schenkung einer *Legenda aurea*-Handschrift aus dem 14. Jahrhundert und die Identität des Bijbelvertalers', in: A. Berteloot, H. van Dijk & J. Hlatky (Hrsg.), «Een boec dat men te Latine heet Aurea Legenda». Beiträge zur niederländischen Übersetzung der Legenda aurea. Münster/ New York / München / Berlin, 2003, Niederlande-Studien 31, pp. 19-34.
- Kors M., *De Bijbel voor leken. Studies over Petrus Naghel en de historischebijbel van 1361*. Ingeleid door Geert H.M. Claassens. With an English Summary. Leuven, 2007.
- Köster K., 'Ekbert von Schönau', in: K. Ruh e.a. (red.), *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. Dl. 2. Berlin, 1980, kol. 436-440.
- Kwakkel E., *Die dietsche boeke die ons toebehoeren. De kartuizers van Herne en de productie van Middelnederlandse handschriften in de regio Brussel (1350-1400)*. Leuven, 2002, *Miscellanea Neerlandica* 27.
- Lamalle E. (ed.), A. Beeltens & J. Ammonius, *Chronique de la Chartreuse de la Chapelle à Héribennes-lez-Enghien*. Louvain, 1932, *Bibliothèque de la Revue d'histoire ecclésiastique* 8.
- Lub J.J., *Sinte Augustijns Hantboec. De Middelnederlandse vertalingen van het aan Augustinus toegeschreven Manuale*. 2 Dln. Assen, 1962.

- Roth F.W.E., *Die Visionen der hl. Elisabeth und die Schriften der Aebte Ekbert und Emecho von Schönau. Nach den Original-Handschriften herausgegeben. Mit historischem Abrisse des Lebens der hl. Elisabeth, der Aebte Ekbert und Emecho von Schönau. Ein Beitrag zur Mystik und Kirchengeschichte.* Brünn, 1884.
- Steer G., 'Anselm von Canterbury', in: K. Ruh (e.a.) (red.), *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon.* Dl. 1. Berlin, 1978, kol. 375-381.
- Stooker K. & Th. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden.* 2 Dln. Leuven, 1997, *Miscellanea neerlandica* 16.
- Van Oostrom F., *Wereld in woorden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1300-1400.* Amsterdam, 2013.
- Verheyden P., 'Limburgsche boekbanden', in: *Limburg* 26 (1947), pp. 165-199.

SUMMARY

In the second half of the 14th century an anonymous monk translated a number of Latin texts into Middle Dutch. One of those works was a translation of the Old Testament, which he had begun with in 1360, and for which they called him the Bible Translator of 1360. As from 1976 it was assumed that the translator was a Carthusian monk at the monastery of Herne (near Brussels). In 2003 Mikel Kors identified him as Petrus Naghel, born in Aalst and prior of the Herne monastery from 1366 until 1373. Mikel Kors had created a profile for the Bible translator, and according to him only Petrus Naghel met with all three requirements. But Kors' criteria were also valid for Jacob, Petrus Naghels brother. An anonymous monk from the Herne monastery copied a Middle Dutch translation of the *Stimulus dilectionis* by Ekbert von Schönau into the manuscript Brussels, Koninklijke Bibliotheek 3093-95. Erik Kwakkel referred to this monk as the Necrology copyist. Besides a copyist he was also known to rubricate books and as a translator. Katty De Bundel drew up a list of over 400 words, which appeared exclusively in the translations by the Bible translator. The translation of *Stimulus dilectionis*, i.e. *De gaert der minnen*, contains at least 7 and possibly even 9 of these words. Moreover, the translation of Bible quotes in *De gaert der minnen* shows many similarities with the Bible translation of 1360. Which is why I assume that the Bible translator of 1360 did in fact translate the *Stimulus dilectionis*. Manuscript Brussels 3093-95 shows several corrections and additions, which indicate that the *De gaert der minnen* text was an autograph. Consequently the Necrology copyist is in fact the Bible translator of 1360. Is it possible that the Bible Translator, the Necrology copyist and Petrus Naghel were one and the same person? The Necrology copyist made some annotations in a Herne register with tenancies and interests. These additions are presumed to date from between 1362 and 1365. At this time Naghel was prior in Antwerp, and therefore not present in Herne. The first part of manuscript Brussels, Koninklijke Bibliotheek 1805-08 was completed on August 23rd 1395. Afterwards the Necrology-copyist added a third part to the first and second part. This must have taken place after August 23rd 1395. At that time Petrus Naghel had already deceased († May 1st 1395).

Adres van de auteur: Parklaan 9, 3590 Diepenbeek (theo.coun@skynet.be)

JOOST ROBBE

Middelnederlandse vertaaltechnieken gespiegeld

De West-Vlaamse *Spiegel der menscheliker behoudenesse*
en de Utrechtse *Spiegel onser behoudenisse*

1. INLEIDING

In een opmerkelijk discussiestuk in de bundel 'Stand en toekomst van de studie van de Middelnederlandse letterkunde' (1988) vergelijkt Orlanda Lie de twee Middelnederlandse vertalingen van het *Speculum humanae salvationis* (*SHS*) met het oog op de vorm in relatie tot de receptiewijze (Lie 1989).¹ Op basis van een analyse van (een gedeelte van) de prologen komt ze tot de conclusie dat de West-Vlaamse rijmtekst zich richt tot een lekenpubliek dat lering kan trekken uit de illustraties én de bijbehorende tekst die ten gehore wordt gebracht, waarschijnlijk door een voorlezer. De Utrechtse prozatekst daarentegen zou bestemd zijn voor een 'geleerder' publiek (Lie 1988: 207). Bovendien zou de West-Vlaamse vertaling ook aanwijzingen voor een kloosterpubliek bevatten (Lie 1988: 206). Op het eind van het stuk wijst Lie erop dat 'het voorgelegde materiaal [...] in zeer korte tijd bijeen is geraapt, [...] bij lange na niet volledig [is] en [...] slechts aan een oppervlakkige analyse [kon] worden onderworpen' (Lie 1988: 219). Bijgevolg roept ze op tot diepgaander onderzoek naar beide vertalingen.

In de kwarteeuw die ons van dit discussiestuk scheidt is er heel wat onderzoek naar het *SHS* en zijn vertalingen verricht, vooral vanuit germanistische hoek. Zo bezorgde Manuela Niesner een kritische uitgave van de Middelhoogduitse rijmvertaling in een handschrift van de Stijftsbibliotheek Kremsmünster (Niesner 1995), nam Martin Schubert een Berlijns/Krakaus Heilsspiegel-fragment onder de loep (Schubert 1997), en bestudeerde Nigel Palmer het Münchense perikopenhandschrift Cgm 157 in de context van de handschriftenproductie van het Straatsburgse Magdalenaklooster in de vijftiende eeuw (Palmer 2009). Bovendien beschikken we sinds geruime tijd over Hubert Cardons studie van de vijftiende-eeuwse geïllumineerde *SHS*-traditie in de Zuidelijke Nederlanden met daarin een uitgebreid onderzoek naar het handschrift met de West-Vlaamse vertaling: London, BL, Add. ms. 11575 (Cardon 1996).² Datzelfde jaar kwam de West-Vlaamse vertaling andermaal in het gezichtsveld van de medioneerlandistiek. In zijn bijdrage in de bundel 'Verraders en bruggenbouwers' (1996) noemde Johan Oosterman het *SHS* een 'geleerd compendium' dat door de West-Vlaamse

¹ Behalve aan de beide vertalingen van het *SHS* besteedt Lie ook aandacht aan het *Lucidarium* en aan de *Spiegel der sonden*, waarvan eveneens een vers- en een prozavertaling bestaan.

² Daarvoor had Cardon reeds een artikel gewijd aan dit handschrift in een conferentiebundel (Cardon 1993).